

ље, Г. и Д. Полог, Овче поље, Злетово и Пијанец (на Брегалници, источно од Кочана). Унутар граница српске државе нашли су се свакако: Жеглигово и Славишта. Идуће године (1283) Милутин је освојио: Дебар, Кичево и Пореч (долина Треске) у данашњој западној Македонији. Поред долине Треске, Србији је припадала готово цела долина Ц. Дрима, а затим горњи и средњи ток Вардара. Запоседање наведених територија било је пропраћено и упадима српске војске дубоко у унутрашњост тадашње Византије. Милутинове чете упадале су у Тесалију, Свету Гору, Струмску и Серску област, допревши до обала Јеgeјског мора код Крстопоља (Кавале). На тадашњој граници четовато се готово две деценије, док коначно није закључен мир између Србије и Византије 1299. године. По овом споразуму Србији су припадли сви крајеви који леже северније на линији: Охрид-Прилеп-Штип. Освајања која је на југу извршио Милутин имају сасвим другачији карактер од свих претходних, укључујући и освајање Кучева и Браничева. Архиепископ Данило, образложујући Милутинову акцију, каже како је Србија пре тога: изгледала мала и да је била у „великој“ тескоби пошто је византијска граница допирала до Липљана. Други се мотиви заиста нису ни могли наћи. Из Данилових речи јасно се уочава да је у питању био освајачки подухват и ништа друго. Све то још јасније и без увијања казује и краљ Милутин, истакавши да је „по мачу“ узео Скопску, Овчепољску, Дебарску, Плошку и друге области и да му је све то византијски цар дао у „мираз“ (прћију) када је постао његов зет (после женидбе са Симонидом).

За период који следи после Милутинове смрти (1321) карактеристично је да је настављено ширење српске државе у правцу југа и југоистока на рачун Византије, али и напуштање пограничних области на западу државе. Двадесетих година XIV века Босна је успела да загосподари долином Неретве, односно Захумљем, и да тако избије на море. Запоседање Захумља утицало је у знатној мери и на одлуку тада још краља Душана да 1333. године уступи Дубровнику Стон и Пељешац. После ових промена Травунија, односно Требиње постаје погранична област на западу српске државе и та ће се граница овде усталити за више деценија.

Територијални губици на западу Србије надокнађени су освајањем пространих територија на југоистоку. Стефан Душан је у походу против Византије већ 1334. године освојио градове: Охрид, Прилеп и Струмицу, тако да је државна граница ишла планинским венцима којима и данас приближно иде југословенско-грчка граница. Захваљујући у великој мери грађанском рату који је захватио Византију, Душан је у петој деценији XIV века (1342—1345, 1347—1348) успео да запоседне веома простране области, тако да је у састав српске државе улазила територија данашње Албаније, Епир, Тесалија, цела долина Вардара, цело Халкидичко полуострво и долина Струме, тако да се државна граница приближавала долини Месте. Овде треба рећи да су изван Душанове власти остали Солун и Драч са својим ширим залеђем, затим острва у Јонском и Јеgeјском мору, а такође и још неке тач-

ке на обалама средње Грчке. Унутар државних граница нашла се не само цела данашња северна Грчка, већ и западни крајеви данашње средње Грчке (Акарнанија, Етолија), тако да се јужна граница српске државе спуштала према Коринтском заливу. Централни и источни делови средње Грчке остали су изван Душанове власти (Атика, Беотија и др.). На истоку се државна граница пр테зала од Дунава до обала Јелејског мора.

Као што је речено, долина Месте осталла је под византијском влашћу, али је зато Душан држао Крстопољ (Христопољ), Филипи, Драму и Мелник, а затим Велбужд и Ниш. Од обала Јелејског мора граница је ишла у правцу северозапада, приближавајући се постепено долинама Ј. и В. Мораве, али је нешто северније од састава З. и Ј. Мораве мењала правац и ишла према североистоку. Унутар граница Србије налазиле су се на овом простору долина Млаве, Пека, а вероватно и долина Пусторечке реке, док је долина Тимока била изван државних граница. Цело Поморавље припадало је Србији, али су Мађари на северу држали Голубац, Београд и Мачву. Од Милутиновог времена па надаље долазиће до оружаних сукоба између Мађарске и Србије због превласти над тадашњом Мачвом („Оностраним Сремом” — територија која лежи јужно од Саве). Према Босни граница је утолико изменењена што је Босна загосподарила Захумљем, док је Требиње (Травунија) и даље осталла у саставу Србије. Душанов покушај (1350) да врати Захумље завршио се краткотрајним запоседањем ове територије.

Становништво и насељеност

Велико територијално проширење довело је истовремено до врло сложених односа унутар саме државе. Душан се већ крајем 1345. године прогласио за цара и крунисао царском круном 1346. године. У исто време је догадашња српска архиепископија уздигнута на ранг патријаршије са седиштима у Пећи и Жичи. Прогласивши се за цара, Душан се у српским исправама најчешће потписује као „цар Срба и Грка”, али у исправама које су издате на грчком језику он је само цар „Србије и Романије”. Разлика је очигледна, пошто се у првом случају помињу народи, а у другом случају територије. Ово је утолико значајније што је само византијски цар био цар „Ромеја”, док Душан то ипак није себи приспао и поред таквих претензија.

Разматрање о Душановој царској титули утолико је значајније што се напушта помињање „српских земаља” и уместо тога се уводи нов појам — *Срби*. До овог је свакако дошло под византијским утицајем јер ако је византијски цар „Ромеја”, онда је и

→

Душаново царство

Историја српског народа I, 545 (М. Благојевић)

Душан могао бити пре свега цар „Срба”, па још и Грка. Као што „све српске земље” пре Стефана Првовенчаног нису имале свог краља, тако ни „Срби” пре Душана нису имали цара. Треба ипак напоменути да је и у првом и у другом случају ипак било Срба и изван границе српске државе, али је већина живела унутар државних граница.

Из Душановог времена видљива је још једна, врло значајна појава. Целокупна државна територија по тадашњим схватањима састојала се из два дела: краљевства и царства. Први се део називао још и „српска земља”, а други део „грчка земља”. У „краљевство” и „српску земљу” долазили би сви крајеви које леже северно и западно од Скопља док би „царству” или тзв. „грчкој земљи” припадале све области које се простиру јужно и источно од Скопља. Таква подела није извршена случајно, пошто су у питању биле две заиста врло различите територије. Српска држава све до Милутине није захватила подручја јужно од Скопља, а сва освајања извршена од Милутине до Душана учињена су на рачун Византије, тј. „царства”. Истом је поделом посредно упозорено и на етничку определеност. Срби су свакако живели у „краљевству”, односно у „српској земљи”, док су Грци живели у „царству”. Наравно, овде треба посебно нагласити да је поред Грка у „царству” било и других народа о којима се често говори у сачуваним изворима. Ту је без сумње знатан број Албанаца који су, поред Албаније, у приличном броју живели и у северној Грчкој, затим има и Бугара који се изриком помињу, а свакако је највише било Македонских Словена.

До Милутинових освајања Србија је у етничком погледу представљала углавном компактну државу, без значајнијег присуства других народа. Огромну већину становништва сачињавали су Срби, док су припадници других етничких скупина заузимали врло скромно место. Од припадника других етничких скупина треба поменути Сасе, који су се доселили и населили у близини поједених рудника. Романски живаљ по приморским градовима био је претежно славизиран, а разликовао се од становништва у унутрашњости по својој култури и припадности католичкој цркви. Ово је становништво називано „Латинима”. У пограничном појасу какав је био Пилот знатан део становништва сачињавали су Албанци, који су постепено продирали и у друге крајеве, ма-хом као сточари. После освајања која је извршио краљ Милутин, а посебно цар Душан, етнички састав у држави битно се изменио. Унутар царства нашло се практично целокупно тадашње становништво албанске припадности, затим врло велике скупине Грка и словенско становништво које је насељавало Македонију. Било је и других етничких скупина, али су оне у поређењу са претходним биле далеко слабије и малобројније.

О густини насељености не може се добити јасна слика, пошто из тог времена нема исцрпнијих пописа становништва нити за појединачне области, нити за целу државу. Делимичан увид у ову проблематику дају повеље манастира Дечана. По рачунању неких истраживача, на поседима манастира Дечана било је око

2.435 кућа, од којих се 268 бавило претежно сточарством, док су остали мањом били земљорадници. Манастирско властелинство имало је своје поседе мањом у данашњој Метохији и Гусинско-Плавској долини. По тадашњем схватању, насеља која су имала преко 20 кућа називала су се селима, а насеља са мањим бројем зову се заселцима. Ова се примедба искључиво односи на Метохију, а не и на друга подручја. На Дечанском властелинству извршена су два пописа, и то у размаку од приближно 15 година. Први је попис обављен 1330. године. На основу овог пописа излази да је број села са 20—50 кућа био нешто већи од броја села са 50—90 кућа. По другом попису тај однос се готово изједначује, с тим што се може јасно приметити група села са 20—40 кућа, а исто тако и велика група села са 50—80 кућа. Број заселака је био приближно двоструко мањи од броја села. Све што је овде речено односи се на подручје Метохије. Из пописа се могло још сазнати да је у једној кући било у просеку око 3 мушких глава, свакако одрасле. Жене и деца нису уношени у попис, па се само на основу вероватноће може одредити број свих житеља. И из једног и из другог пописа јасно се може приметити тенденција повећавања појединих села, која је код неких насеља била већа од 10%, 20%, па и више процената. Увећавање насеља евидентно је код оних села која су мањом смештена у равнијим и нижим деловима Метохије, где је вероватно било још увек доволјно земљишта подесног за обрађивање. Код оних насеља која су лежала у нешто брдовитијим пределима (тзв. Алтин) осећа се стагнација и села се практично не увећавају. У Гусинско-Плавској долини статус села признавао се насељима која су имала и десетак кућа. Већина ових села и нема више од 10—30 кућа. На овом се простору такође примећује повећавање броја кућа за 20% и 30%, што би се могло објаснити колонизационим токовима који су захватили и земљиште са великим надморском висином — уколико је било подесно за обрађивање и насељавање. Све ово јасно показује да је Метохија, а вероватно и многи други крајеви у Србији, били задовољавајуће насељени за тадашње прилике.

За познавање демографских прилика корисно би послужили и турски катастарски пописи из XV века, али су они још увек недовољно проучени. На основу катастарског пописа који је настао 1455. године, познатог под насловом „Област Бранковића”, неки су истраживачи израчунали да је на Косову и у суседним крајевима живело приближно око 75.000 становника. Ово је становништво било распоређено у 590 села, али тако да су села у Лапској нахији бројала у просеку 20,3 домаћинства. У Вучитрнској нахији било је у просеку 27,1 домаћинства, у Морави 39,6, у приштинском вилајету 31,9, у Тополници 20,7, у Долцима 37,7, у Клототнику 17 и у Трговишту 25,1.

Турски пописи сва насеља ове врсте сврставају у категорију села (овде се не говори о градовима) и не праве никакву разлику између села и засеока. Под једним домаћинством подразумева се једна одрасла мушких глава која је уједно и порески обvezник, па је треба разликовати од „кућа”, какве је на основу Дечанских

повеља пребројао С. Новаковић. „Кућа” је могла имати и по више одраслих мушкараца способних за извршавање радних и других обавеза. Овде треба додати да су неки научници израчунавали и густину становништва по једном квадратном километру. По њима 1491. године у Вучитрнском санџаку су била укупно 28.542 домаћинства и он је обухватао површину од 5.670 km². Када се број домаћинстава подели са бројем km², излази да је на једном квадратном километру било у просеку око 5 домаћинстава. Свако домаћинство могло је опет имати у просеку бар 4 члана, па би се у том случају добила и густина становништва од приближно 20 становника на једном квадратном километру.

Ипак треба имати у виду да су сва наведена рачунања само приближна и не у малој мери заснована на претпоставкама. Када турски катастарски пописи буду потпуније анализирани, тада ће се и о густини становништва моћи сигурније говорити. У сваком случају остаје као поуздан закључак да су Метохија и Косово као посебне области биле добро насељене за тадашње прилике.

Пољопривредна производња

Становништво средњовековне Србије претежно се бавило земљорадњом и сточарством, док се знатно мањи проценат бавио занатством, трговином, рударством и другим привредним делатностима. Горњи, привилеговани слој становништва сачињавали су припадници феудалне класе, претежно властела и високи представници цркве. Земљорадничко становништво живело је претежно по селима и засеоцима, а било га је и у градским насељима. Земљорадници који су држали деонице обрадивог земљишта (њиве) гајили су претежно житарице: пшеницу (озиму и јару), јечам (озими и јари), раж, овас, пир или крупник, сирац и просо. На већим површинама сејала се пшеница и јечам, а затим просо и овас, док су раж, пир и сирац заузимали знатно мање површине. За гајење овса била су у првом реду заинтересована феудална газдинства због тога што је ова житарица служила за исхрану коња.

У XIII, па и у XIV веку за орање се користило рало, док се плуг као посебна врста справе за орање појављује у нашим крајевима тек у другој половини XIV столећа, а његова шире примена настаје почетком XV века. За вучу рала користила се сточна запрега коју су сачињавала два вола, док се коњи у ту сврху нису користили. Примитивна справа за орање и слаба вучна снага нису дозвољавали да се земљиште добро обрађује нити да се могу обрадити веће површине. Процењује се да је један земљорадник ралом и једном воловском запрегом у току године могао узорати и засејати житарицама око 2,5 хектара. Пошто се земљиште неквалитетно срало, а практично се никада није ни ђубрило, приноси житарица су били скромни: можда четири до пет пута већи од утрошеног семена приликом сећве.

Захваљујући у великој мери природном прираству становништва, а и другим чиниоцима, током средњег века су се нове обрадиве површине освајале пре свега крчењем до тада необрађеног земљишта. Овај је процес местимично достизао такве размере да су се обрадиве површине једног сеоског атара додирали са обрадивим површинама суседног села. Унутрашња колонизација захватала је и терене који су лежали на знатној надморској висини. Случај Плавско-Гусињске долине није усамљен. Познати су и други случајеви крчења земљишта на надморској висини већој од 600 м. Искоришћавање површина претворених у њиве било је ограничено због исцрпљивања тла, па отуда и стална потреба за новим ораницама. Да би се спречило претерано исцрпљивање тла, њиве су морале повремено да се остављају на „угар”, тј. да једну или више година остану незасејане док им се природним путем не врати плодност. То се вршило и по усталјеном систему. Поуздано се зна да је у средњовековној Србији примењиван тзв. тропољни, па и вишепољни систем. По тропољном систему само би две трећине ораница у току године биле засејане, док би се једна трећина „одмарала”. Смена „поља” вршила се периодично, после једне или неколико година. Овај последњи случај као да је био распрострањенији, али је зато захтевао много труда око оспособљавања оне њиве која се неколико година остављала на „утар”.

Поред житарица, земљорадници су били присиљени да гаје и индустријско биље, а пре свега: лан, конопљу и хмель. Прве две биљке служиле су за добијање преко потребних влакана за израду лакших тканина и у потпуности су замењивале памук. При том треба приметити да је приоритет гајењу даван лану, док се конопља знатно ређе помиње. Хмель је служио за припремање пива које се трошило у знатним количинама све док се није раширило гајење винове лозе. Гајење ове последње културе добило је значајне размере у приморским крајевима већ у XIII веку, тако да су приморски градови имали озбиљније тешкоће око пласмана вина. Винова лоза гајила се током XII и XIII столећа на већим површинама и у оним крајевима који су се налазили под влашћу Византије, укључујући и територију (данашње) Македоније. Гајење винове лозе постепено је пронирало и у унутрашњост српске државе, па су се током XIV века под њом налазиле прилично велике површине. Овај је процес настављен и у следећем столећу, тако да су се неки градови у унутрашњости Србије нашли у сличној ситуацији као и приморски градови пре једног и по века: морали су посебно да брину за пласман вина које би се произвело у њиховој околини.

Колико је виноградарство било распрострањено, најбоље покazuju турски катастарски пописи. Средином XV века на Косову и околини винова лоза се гајила у сваком другом селу, а нека су насеља своје основне приходе остваривала управо од виноградарства. Гајењу винове лозе посвећивала се дужна пажња не само на Косову, у Метохији и Призренској котлини, већ и у околини Звечана и Јелеча, а нарочито по селима у широј околини Београ-

да и Смедерева. Већ током прве три деценије XV века распостирање винове лозе добило је такве размере да Константин Филозоф примећује како су у Србији „засађени многи виногради”, а Берtrandон де ла Брокијер истиче: да по долинама има много села, добрих животних намирница, а нарочито доброг вина. Велики подстицај гајењу винове лозе дала су манастирска властелинства, затим стварање властеоских дворова и њихових властелинстава, а посебно формирање великих потрошачких центара као што су рударска насеља, тргови и градови. Гајење винове лозе на већим површинама не би се могло ни замислити без присуства довольног броја радних руку, што опет посредно указује да је и густина становништва у виноградским подручјима Србије морала бити знатна.

Поред ратарства и виноградарства, од XIV века па надаље знатан успон доживљавају воћарство и повртарство. Подижу се воћњаци, додуше на мањим површинама, а од воћа се најчешће гаје: крушка, трешња, јабука, оскоруша, шљива, дуња, кајсија, затим орах и лешник, док је у приморским крајевима било развијено гајење јужног воћа (смоква, поморанџа, лимун, нар, бадем) и маслина. Треба приметити да је већ у то доба постојало више врста једног те истог воћа, које се међусобно разликовало по величини и изгледу плодова, по боји, укусу и времену сазревања. Све је то пружало могућност да се врши одговарајући избор приликом сађења младих воћака.

Гајењу поврћа придавала се знатно већа пажња него гајењу воћа. Није се могло замислити ниједно земљорадничко домаћинство које у саставу своје окућнице не би имало и врт. Та је површина истовремено служила за гајење и воћа и поврћа. Од поврћа се највише гајио купус, црвени и бели лук, празилук, затим ротква, нека врста репе, тиква, а распрострањено је било и гајење бостана (лубенице и диње). Изгледа да је било познато и гајење паприке. У ћирилским текстовима поврће се често назива „зеље”, које би опет могло бити и „љуто зеље” у које се убрајају све три врсте лука, а вероватно и паприка. У близини већих потрошачких центара постојале су могућности да се повртарство и воћарство осамостале као посебне привредне делатности.

У средњовековној Србији придавала се дужна пажња и гајењу легуминоза, од којих се најрадије сејало сочиво (лећа). Поред сочива, на релативно већим површинама сејао се и боб којег је било више врста нпр. ситни, црни и сл.), а takoђе и сланутак (посебна врста грашака). О гајењу пасуља има противуречних обавештења, али постоји вероватноћа да се гајила и једна врста ове културе, која ће временом заузети значајно место у исхрани становништва.

Све што је до сада речено јасно показује да су постојали пољовни услови за напредак и усавршавање земљорадње на територији средњовековне Србије. Примена плуга крајем XIV и почетком XV века, примена тропољног и вишепољног система земљорадње, постојање бројних и разноврсних пољопривредних култура, коришћење ђубрива приликом обраде винограда и вртова,

затим наводњавање земљишта када су за то постојали услови, и најзад: постојање великих економија каква су била властеоска и манастирска газдинства — све је то утицало на успешан развој целокупне земљорадње на територији српске државе.

Поред обраде земљишта, у Србији се придавала велика пажња и гајењу стоке. На ову су појаву позитивно утицали и природни услови. Богати и разноврсни пашњаци омогућавали су једном дёлу становништва да се претежно оријентише на сточарску производњу. Пошто је сточарство пратећа грана земљорадње, то су се и сви земљорадници у мањој или већој мери бавили сточарством. Они су по правилу били заинтересовани за гајење говеда, затим свиња, коза и оваца, а изузетно и коња. Број домаћих животиња у поседу земљорадничких породица био је прилично скроман. Обично су држали једног до два вола, а ређе више, затим приближно исти број крава, неколико свиња и десетак или нешто више коза или оваца. У средњовековној Србији земљорадници су само изузетно држали коње, пошто се ова домаћа животиња у то доба још није користила за вучу, већ само за транспорт и у ратне сврхе.

Професионални сточари, познати под именом „Власи”, држали су знатно већи број стоке, а пре свега овце и козе. Разумљиво је што су влашка домаћинства гајила и говеда и коње, јер су то биле ситне животиње које су се лако кретале по стрмим и брдовитим пределима. Потомак некадашњег старобалканског говечета је свакако и данашња „бушка”. Поседовање већег броја ситне и крутне стоке омогућавало је Власима да остваре и расположу значним вишковима сточних производа, које су, стога прилично рано почели износити и на тржиште. Влашки сир, масло, кожа и жива стока били су веома цењена роба на дубровачком тржишту. Поседовање товарних коња омогућавало је Власима да се укључе у караванску трговину и да тако преносе разну робу до удаљених места. У унутрашњост Србије није се са обала Јадранског мора преносила само луксузна роба, већ и преко потребна сб.

Власи, као посебна скупина некадашњег романизованог становништва, изгубили су већ у средњем веку своје етничко обележје до те мере да су се „Срби” и „Власи” разликовали не по етничкој припадности, већ по начину привређивања. Под појмом „Србин” подразумевао се земљорадник, а под појмом „Влах” професионални сточар. И поред поодмакле и дубоке славизације, остали су очувани и елементи који су указивали на њихову некадашњу етничку припадност. До славизације је дошло мешањем и стапањем мањих етничких скупина у веће. Ово се посебно мора имати у виду: бављење сточарством није постало привилегија само некадашњих остатака романизованог живља на Балканском полуострву, већ су, временом, сточарством почели да се све више баве и Срби. Бављење истом привредном делатношћу и на истом простору различитих етничких скупина довело је до њиховог приближавања и сажимања. Овде треба рећи и то да процес славизације није био и једини процес на територијама настањеним различитим етничким скупинама. У Грчкој је још у средњем веку

био јевиденат процес хеленизације оних Словена који су се тамо доселили, а слично се дешавало и са Словенима досељеним у Албанију. Српске средњовековне истраве јасно истичу не само социјалну, већ и етничку припадност. Подвлачи се разлика између Срба, Грка и Арбанаса, као и припадника других етничких скупина.

Професионални сточари, као појединци, били су међусобно чврше повезани катунском организацијом. Група коју је сачињавало неколико десетина влашских породица називала се катун. Овакве су групе имале своје старешине (примићуре, катунаре и кнезове) и држале се чврсто на окупу. У феудалном друштву, какво је представљала средњовековна Србија, Власи су припадали категорији феудално зависних сточара који су били дужни да за рачун својих господара извршавају одређене обавезе. На манастирским властелинствима они у били дужни да чувају манастирску стоку и врше све послове око ње, затим су за рачун манастира вршили бесплатно транспортну службу, и најзад — давали су и одређене дажбине у натури. У случајевима када Власи не обављају одређене радове, тада су били дужни да својим господарима дају десетак од стоке коју су поседовали. Изгледа да је и феудалним господарима као и самим Власима више одговарало да се обавезе извршавају кроз тзв. систем „радота“ а не кроз давање десетка. Познато је да су феудални господари водили властите економије и да су располагали стадима оваца, ергелама коња и чопорима свиња. О овој су се стоци могли бринути посебно изнајмљени пастири, али исто тако и Власи који су у оквиру одређених „радота“ извршавали своје феудалне обавезе. У вези са сточарством у средњовековној Србији могу се издвојити и посебни организациони облици у производњи. Стоку су држали и гајили мање-више сви земљорадници, мада у скромним размерама. Власи, као посебна категорија зависног становништва, били су оријентисани на сточарску производњу, док је обрада земље за њих имала споредни значај. Ова категорија становника није била малобројна. Најзад, феудални господари су поседовали велика стада оваца и друге домаће животиње, тако да се брига о овој стоци поверавала или изнајмљеним пастирима или појединим влашким катунима.

На основу ових и других чињеница може се поуздано закључити да је сточарство у Србији било развијено и да су се у знатном броју гајиле разне врсте домаћих животиња. За гајење оваца били су пре свега заинтересовани феудални господари и влашки катуни, док су говеда, као и козе, радије држали земљорадници. Гајење коња било је од највећег интереса за феудалне господаре, који су стога узгајали и племените врсте ових животиња, док су се Власи више оријентисали на узгајање коња подесних за ношење товара по планинским путевима.

Где год су постојали повољни услови — држале су се и свиње. Ову врсту домаћих животиња узгајају како феудални господари, тако и зависни земљорадници. Разумљиво је, што су се у приморским крајевима уместо коња држали магарац и мазга,

који су били преко потребни свим земљорадницима — углавном за преношење дрва, пољопривредних производа и друге ствари. Поред стоке, земљорадници су гајили и живину: најрадије ко-кошку, а ређе гуску и патку.

Ови подаци о пољопривредној производњи не би били потпуни ако се не би поменуло и пчеларство као привредна делатност која је била распострањена широм Србије. Потребе за медом који је у потпуности замењивао шећер, а посебно потребе за воском који је служио за осветљење и у друге сврхе, биле су велике. Велика пажња гајењу пчела посвећивала се на манастирским и црквеним властелинствима која су велике количине воска трошиле за осветљење цркава и у култне сврхе. На манастирским поседима постојале су посебне категорије зависних људи који су се бринули само о пчелама („уљари“). Они су били ослобођени од свих „работа“ изузев послова око манастирских пчела. Али ни то није могло подмирити све потребе, па је зависно становништво било дужно да даје манастирима, а вероватно и другим феудалним господарима, десетак од пчела. У производњи воска и меда остваривани су и тржишни вишкови који у стизали до приморских градова, одакле су се даље извозили по Медитерану и другим крајевима Европе.

Манастирска властелинства била су заинтересована и за риболов. Ова је појава сасвим разумљива ако се има у виду да је риба у исхрани монаха заузимала значајно место. На погодним местима подизани су вештачки рибњаци где је било могуће ловити рибу практично целе године. Разумљиво је да су велике реке у то доба обиловале рибом, да је она често ловљена и у свежем стању продавана на оближњим трговима. Одатле је риба, као сушена, транспортована и у удаљенија места. Дуж јадранске обале која је припадала средњовековној Србији, риболов је и у средњем веку заузимао значајно место. Приморски градови били су велики потрошачи морске рибе. Поред мора и већих река, значајни улов рибе био је могућ и на језерима, а посебно у Скадарском језеру („блату“). Разливањем река у унутрашњости Србије, које нису биле регулисане, стварана су мања или већа језера („блата“) која су такође обилovala рибом. Феудални господари су при том настојали да за себе обезбеде искључиво право риболова на језерима и рекама које су обиловале рибом.

Поред риболова, не тако мали извор прихода пружао је и лов. У средњем веку било је много и ситне и крупне дивљачи. По доласку на Балканско полуострво Словени су ту затекли и две врсте дивљих говеда, од којих је предак неких врста домаћег говечета — *tur* (*Bos primigenius*) представљао реткост још у XIII веку, што свакако важи и за зубра (*Bison europeus*). Зубр и тур изумрли су вероватно још у средњем веку. На њихово постојање упућују и неки топоними, као што су Зуброва река (притока Раванице), Зубер планина, Зуброво брдо, затим Турово, Турје, Турица, Турјане и сл. Више топонима показује да је у то доба у различним крајевима постојао и дабар. Поред животиња које су биле проређене још у раном средњем веку, у великом броју било је

медведа, вукова, лисица, јелена и срна. Судећи према сачуваним подацима, вукови су представљали праву напаст не само за сточаре који су чували стада по планинама, већ и за земљораднике. Од њихових напада страдали су често и коњи и говеда.

Лов на ове опасне звери био је прилично рентабилан, јер су њихова крзна била на доброј цени. На дубровачко тржиште стизала су крзна од медведа, вукова, лисица, видри, куна и друге дивљачи. У већим количинама продавале су се и зечје кожице, што се не објашњава само бројношћу ове дивљачи, већ и тиме што је зависно становништво на манастирским властелинствима било обавезно да три дана у години лови зечеве за своје господаре. Увиђајући да се од ове делатности остварују значајни приходи, феудални господари су у одређеним регионима резервисали за себе искључиво право лова. Свако ко би ловио у оваквим ловиштима био је дужан да преда власнику четвртину улова. Поред приређивања, лов је за властелу, као и за њиховог владара, представљао и разоноду. Омиљен је био лов са соколом на пернату дивљач. Српски владари и њихова властела имали су посебне људе, задужене једино да се брину о господаревим ловачким писма и соколовима („псари и сокалари“). Познато је да је смрт задесила деспота Стефана Лазаревића управо у лову са соколом.

Занати и рударство

Напоредо са пољопривредном производњом развијало се и занатство. Свако сеоско домаћинство било је у то доба приморано да за властите потребе прерађује: вуну, лан и конопљу, да израђује грубе теканине, различите алатке и оруђа од дрвета и сл.

Треба истаћи да сеоска домаћинства нису могла увек да самостално подмирује све своје потребе. Приличан је број села у којима је било ковача за које се поуздано зна да су најчешће израђивали металне делове за земљорадничка и друга оруђа. По селима је било и других занатлија, као што су зидари, дводеље и шавци (кројачи). Велика манастирска властелинства имала су на својим поседима разне занатлије, тако да је поред ковача и дводеља било: грнчара, зидара, стргуна који су се бавили штављењем и прерадом коже, затим уздара и седлара, а такође и неколико врста шаваца (кројача). Шавци кожушни (кожухари) израђивали су кожухе, шавци свитни правили су одећу од тканина, а шавци скорњани израђивали су чизме које се називају скорње. Манастири, а посебно властелинства која су држала световна лица, били су заинтересовани и за израду ратне опреме. Тако су поједина села, или неколико кућа у насељу, била задужена да израђују: стреле, лукове и штитове, док су се израдом мачева бавили специјализовани ковачи.

Највећи број занатлија са израженом поделом рада био је концентрисан у тадашњим трговима и градовима. Ту су се могле срећти све врсте поменутих занатлија, а поред њих још: гребенари, ткачи, цнгари (обућари), клобучари и златари — ових пос-

ледњих било је и по селима, али им је у Душаново време боравак у селима био забрањен. Градски живот захтевао је и другачији начин снабдевања животним намирницама, па се у градовима појављују: месари, пекари (односно пекарице), пильарице, крчмарци и крчмарице. Већ у средњем веку све врсте занатлија називају се општим именом „мајстори”, а они који су имали највише квалификације и који су били способни да обаве и најсложеније послове из своје струке — називају се „протомајстори”. У првој половини XV века, под страним утицајем, шавци се називају „шнајдери”, а обућари „шустери”.

Немачка терминологија била је прихваћена нарочито код рудара, што је и разумљиво када се зна да су у рударству били запослени Саси. Долазак Немаца рудара у Србију дао је снажан подстрек развоју рударства. Временом је ова скупина асимилована од домаћег становништва, али једном прихваћена терминологија остала је да и даље живи. Успомена на некадашњу активност Саса очувала се у бројним топонимима издевеним од њиховог именина, као што су: село Сасе на Голији и код Вишеграда, Сашево код Плане у долини Ибра, Сашки поток на Голији, Сашка река у Поречу (источна Србија), Сасин-Поље код Пљевља итд. Из рударске терминологије коју су донели Саси издевени су, такође, бројни топоними: Цеови код Јањева и Новог Брда, Цовиште код Плане, Штовна на Руднику, Штона код Такова, Штовно на Копаонику (од Stollen хоризонтални ров) и др.

Обично се узима да су се Саси доселили у Србију половином XIII века и да су већ у другој половини истог столећа имали значајну насеобину у Брскову. Доласком у Србију они су донели не само рударску терминологију, већ и организацију производње, а што је од посебног значаја — и организацију рударских насеобина. Рудник у Брскову био је исцрпен за релативно краће време, тако да је и насеље које је ту основано једва животарило средином XIV века. Војство су тада преузели други рудници, а пре свих: Ново Брдо, Рудник и Сребрница у Босни. Од почетка XIV века рударска активност се све више везује за Копаоник и његове огранке. Током XIV века ту се развио низ рударских насеобина, у које су често навраћали дубровачки и други трговци. Таква је била Трепча, Плана, Беласица, Ковачи, Ливађе, Запланина, Остраћи, Копорићи, али је од свих њих у први план избило Ново Брдо.

Сместено у средњовековној жупти Тополници, данашњој Кривој Реци, од које се јужније простирала жуппа Морава (данашња Горња Морава и Изморник), Ново Брдо као рударско и трговачко насеље током XIV и у првој половини XV века бележи непрекидни успон. Захваљујући богатим налазиштима оно се развило у једно од највећих градских насеља средњовековне Србије. У њему је тада боравило вероватно око 10 000 становника. Новобрдски рудници били су богати сребрном рудом у којој су се налазиле и примесе злата. Поред сребра и злата, овде су се добијале и знатне количине олова. У првој половини XV века српски деспоти су од новобрдске царине остваривали изузетно високе при-

ходе. По мишљењу савременика, деспот Ђурађ Бранковић добијао је 120 000, па чак и 200 000 дуката годишње. Чак и ако су ове цифре претеране, са сигурношћу се може говорити о великим приходима који су се остваривали претежно од регалних права владара на ископану и продавану руду. Богатство новобрдских рудника привлачило је многе странце, па су о њему кружиле праве легенде.

Поред копаоничког, значајан успон доживео је и руднички базен. Трагови некадашње рударске делатности на Руднику сачували су се око Великог и Малог Штурца, а најгушћи трагови рудокопа постоје у изворном делу реке Јесенице, у долини речице Деспотовиће и Мајданске реке. Главна насеобина лежала је у долини Јасенице. Развој Рудника као градског насеља није био несметан, као што је то случај са Новим Брдом. Пошто је Рудник лежао у близини тадашње српско-мађарске границе, био је изложен нападима Мађара, а затим — о ово насеље отимали су се и поједињи обласни господари. Руднички базен није био богат племенитим металима као Ново Брдо, па се то свакако одразило и на успон Рудника као насеља. Колико се зна, у Руднику су се, поред сребра, добијали олово и бакар у великим количинама. Приходи од рудничке царине били су знатно мањи не само од оних у Новом Брду, већ и од прихода у Сребрници. Овде треба напоменути да је поред Сребрнице у Босни постојала и Сребрница која је лежала у близини Рудника. Од значајнијих рударских насеља на Руднику треба поменути и Селца,

Поред копаоничког и рудничког базена, веома богато подручје представљала је и подрињска рударска област. Мањих и већих рудника било је са обе стране Дрине. Експлоатација поједињих налазишта на србијанском делу Подриња почела је већ почетком XIV века. Такав је случај био са Трешњицом, која је лежала на речици Трешњици (десна притока Дрине), као и са Липником који се налазио југоисточно од Трешњице. Шездесетих година XIV века помиње се познато рударско насеље Црнча, које је нарочито било активно у првој половини XV столећа. Поред Црнче, почетком XV века значајнији рудници у србијанском делу Подриња били су: Бохорина, Зајача и Крупањ.

Од средине XIV века рударска активност све више се шири у босанском делу Подриња, са тежиштем у Сребрници, која је у другој половини истог века постала развијено рударско место. О њеном успону најбоље сведочи чињеница да је овде постојала и ковница новица, као што је то био случај и са Рудником и Новим Брдом. До почетка XV века Сребрница је под влашћу босанских владара, али је већ од 1413. године у рукама српских деспота који су је чврсто држали до првог пада Деспотовине (1439). После обнављања Деспотовине (1444) настаје период борби између Србије и Босне за превласт над Сребрницом, који се прекида коначним падом Србије под турску власть (1459). Експлоатацијом рудника у Сребрници добијале су се знатне количине сребра и велике количине олова. Приходи од сребрничке царине проценjuју се на 25.000 до 30.000 дуката годишње. Колико је то — најбоље по-

казује поређење са рудничком царином, из које се могло остварити само јоко 4.500 дуката. Једино су приходи од Новог Брда били знатно већи од сребрничких.

На источним границама српске државе било је такође значајних рудника, међу којима се испицало Железник у Кучеву у коме се добијало гвожђе. Веће количине гвоздене руде добијале су се и у Глухавици (средњовековно насеље Глуха Вас) која лежи југозападно од Новог Пазара. Већ је краљ Милутин у другој деценији XIV века поклонио манастиру Св. Стефана у Бањској једну топионицу са рударима и приходима које је до тада убиравао у Глухавици. И Стефан Дечански поклонио је Дечанима одређену количину гвожђа из Глухавице. Овај рудник, који је свакако радио почетком XIV века, био је дуго активан и под турском влашћу. У вези са експлоатацијом гвоздене руде поуздано се зна да су и поједини манастири имали своје руднике и топионице. Такав је био случај са манастиром Дечани који је подигао нову топионицу гвоздене руде („којло гвоздено“) у Алтину (крај у сев. Албанији који је припадао Дечанима). Манастир Св. Архангела код Призрена не само што је поседовао рудник гвожђа и топионицу, већ је и проширивао њихову експлоатацију („на Трстеној“).

Трговина, тргови и градови

Експлоатација рудника доносила је велике приходе не само српским владарима, који су их остваривали на име регалних права, већ и власницима појединих рудника. Поред власника велику добит су извлачили страни и домаћи трговци који су куповали и препрдавали сребро, олово и бакар. У томе су предњачили дубровачки трговци, који су извлачили највећу добит купујући сребро у Србији и препродајући га на италијанским и другим тржиштима. Трговачке везе између Србије и Дубровника усостављене су врло рано, тако да већ од краја XII века о томе постоје и писани уговори. Пре него што се рударство развило у Србији, а и после тога, Дубровчани су у свом залеђу куповали разне производе, као што су: крзна, коже, вуне, лој, сиреви, жива, стока, восак, мед и грубе вунене тканине. Житарице су у мањим количинама извозене, и то углавном из оних места где су лакше допирали дубровачки бродови, као што је нпр. ушће Boјане. Отуда се извозило и нешто дрвене грађе.

У исто доба у Србији се осећала потреба за разним занатским израђевинама. Најтраженији артикал, који је имао прођу код целокупног становништва, била је сол. Дубровчани су успели да за себе обезбеде и одређене повластице у трговини солју, тако да се она смела продавати само на четири места: на ушћу Неретве, у Дубровнику, Котору и на ушћу Boјане. Изузев Дубровника сви су ови „тргови солаки“ у почетку били на територији српске државе, а одржали су се и после померања граница и распада Душановог царства. Поред соли, Дубровчани су увозили за потребе властеле и скупоцнита вина.

У XIII веку у Србији се осећала оскудица и у металним деловима за пољопривредне алатке, па су трговци и ову робу допремали на тргове по Србији. Потреба за оружјем различитих врста била је непрекидна. Пошто су се квалитетни оклопи и оружје израђивали по италијанским градовима, у Србију су доспевали посредством дубровачких трговаца. Поред соли, вина и оружја, у Србију су се увозиле: финије вунене тканине и свила, јефтиње обојене тканине, затим златни и сребрни накит, златно, сребрно и позлаћено посуђе, бисер, драго камење, корали, јужно воће, разне посластице, риба, уље, зачини, мириси, израђевине од стакла, разна метална роба и др. Трговина луксузним предметима добра је снажан замах тек са успоном рударства у Србији. Још је деспот Стефан Лазаревић пребацивао Дубровчанима што извозе злато и сребро, док су раније извозили коже, восак и сир. На то су Дубровчани одговорили да они и даље то чине — на „малим трговима”, док на „великим трговима”, као што су Ново Брдо или двор деспотов, где се продаје луксузна и скупоцена роба, није више могуће плаћати кожама и воском, већ златом, сребром и драгим камењем. Дубровчани су још додали: да њихови трговци набављају такву робу „по свету” и да су за њену исплату потребна „велика бремена сребра и велике сакуље дуката”. Разумљиво је да су трговци који су увозили скупоцене и луксузне предмете, а извозили из Србије племените метале — остваривали изузетно високе зараде. У XIII, па и у првој половини XIV века, дубровачким трговцима озбиљно су конкурисали Которани као поданици српских владара. Са распадом Душановог царства и економским слабљењем Котора престала је и озбиљна конкуренција каторских трговаца. У трговини су учествовали и трговци из неких приморских градова који су улазили у састав српске државе, али се њихова улога не може поредити са улогом дубровачких, па ни каторских трговаца. Временом се по насељима почeo формирати и слој домаћих трговаца. Њихова активност бележи постепен успон, али је већина најзначајнијих послова и даље остајала у рукама Дубровчана.

Роба која се довозила или извозила из Србије продавала се не само по градовима, већ и по насељима која се називају тргови. На тргу се куповало и продавало одређеног дана у седмици, обично недељом. Тргова је било широм српске државе, а захваљујући манастирским повељама знамо да су одређена манастирска властелинства имала своје тргове које су посећивали домаћи и страни трговци. Манастир Хиландар добио је крајем XII века од Стефана Немање село „Ходчу” (данашња В. Хоча у Метохији) у коме се трг одржавао недељом. Приходи од трга, тј. царине, припадале су манастиру. Поред Ходче, Хиландар је добио од Стефана Првовенчаног (као великог жупана) почетком XIII века село Кинну и трг Киниц (данашња Клина), а са њим и приходе који су се на њему остваривали. Поред Ходче и Киница временом ће се формирати трг и у Пећи. Треба истаћи да је Пећ припадала властелинству Српске архиепископије и да је постала једно од два се-

дишта Архиепископије и Патријаршије. Свакако су и ти чиниоци утицали на развој и трга и насеља.

Највеће и најзначајније насеље у Метохији био је град Призрен, где се свакодневно трговало и где су се повремено у току године одржавали и сајмови. Захваљујући чиниоцима што је постао и политички центар државе, Призрен је доживео значајан успон, нарочито у доба цара Душана. По значају и величини са Призrenom се у XIV веку могло мерити још само Скопље, које је такође представљало један од политичких центара српске државе. Поред Скопља, у Македонији је било и других градова који су били унутар граница српске државе, као што су: Охрид, Штип, Прилеп, Струмица и др. Душанова освајања на рачун Византије довела су под његову власт и низ градова у Грчкој, међу којима се својим значајем истицао Сер. Остављајући по страни ове градове и тргове због тога што се њихов развој везује претежно за историју Византије, а мање за историју Србије, потребно је обратити пажњу на развој оних градова и тргова који су се формирали на територији Немањине државе и државе његових првих наследника.

Већ је речено да је Немања у Приморју освојио: Котор, Бар, Улцињ и „драчке кастеле”. Поред ових градова, на тадашњем српском приморју временом се и Будва развила у град. Такву субдбину нису имали Стон и Цавтат, и то из више разлога, а нарочито због тога што их је гушио суседни Дубровник, под чију су власт и дошли. Нешто даље од копна, али ипак групи приморских градова, припадају Скадар и Дриваст. Скадар и Котор заузимају најзначајније место међу приморским градовима који су улазили у састав Србије. Када је реч о трговини и посети трговаца, онда у Приморју треба издвојити два места: трг Дријева на ушћу Неретве и Свети Срђ на Бојани. У ова два трга, поред Котора и Дубровника, смела се продавати и ср. Дријева су убрзо после смрти краља Милутина ушла у састав босанске државе.

За трговце који су из Приморја кретали у унутрашњост од посебног су значаја биле и царинарнице. Овде треба указати на Требиње и Дањ, где су Дубровчани морали плаћати царину. Ни једно од ова два насеља није успело да се развије у значајнији средњовековни град, па чак ни Требиње које је иначе било и војно-управно седиште. Треба ипак рећи да је Требиње било већа и значајнија насеобина у поређењу са Дањом, што се одразило и на његов даљи развој.

Занимљиво је приметити да осетнији успон нису доживели многи тргови који су релативно рано успостављени на манастирским властелинствима. Такав је случај са Брестницом, која је припадала Жичи, или са селом Крушевом (у Плаву) које је (као трг) припадало манастиру Св. Стефана у Бањској. Осетан пад доживљавао је у средњовековној Србији и стари византијски град Липљан. За разлику од ових тргова, трг Пријепоље, који је припадао Милешеви, успео је да се развије у значајније насеље.

Економски, а у извесној мери и политички чиниоци непосредно су утицали на развој неког трга или града. Посебно је за

нимљив случај трга и рударске насеобине Брскова, које се развило у другој половини XIII века, да би после једног столећа доживело осетан пад.

Постојање јаких одбрамбених зидова и великих утврђења није било доволно само по себи па да се уз њих развију значајније насеобине трговаца и занатлија. Стари град Рас са својом тврђавом, град Звечан, Бревеник и Маглич имали су моћна утврђења, па и насеобину изван тврђаве, али су их трговци, ипак једва посећивали. Такви су градови били пре свега војно-управна седишта, а не и центри економске моћи. Они се по тадашњој терминологији називају градовима, па чак и „славним”, и то првенствено због јаких утврђења, а не због развијеног градског живота. Није другачију судбину имао ни град Јелеч, Борач у Гружи или град Петрус (источно од Параћина), као и низ других мањих и већих утврђења. Са економског аспекта оваква су места била угледном пасивна. За разлику од њих, буран процват доживљавала су бројна рударска насеља о којима је већ било говора. Трговци су не само посећивали ова места, већ су се у њима задржавали, а неки су се ту и трајно настањивали. Када је постојала оправдана рачуница, страним трговцима није сметало што су рударска насеља удаљена од природних комуникационих токова или што леже на планинским масивима. На планинама Рогозној, Копаонику и Руднику никоје је низ насеобина у којима је струјао снажан привредни живот. Мора се ипак приметити да је просперитет ових насеља зависио првенствено само од једне делатности — од рударства. У случајевима када је ова делатност слабила или престајала, замирао је и гасио се живот у овим насеобинама.

Привредни успон у српској држави од XIII до XV века не-посредно се одражавао и на стварање већих насеља (тргова и градова), али треба имати у виду и чињеницу да се сви крајеви нису развијали равномерно. Најразвијенији су били јужни крајеви Србије (Косово и Метохија), а по освајањима која су на рачун Византије извршили Милутин и Душан — унутар државних граница нашла су се развијена подручја у данашњој Македонији и Грчкој. Северни и западни делови Србије знатно су заостајали за овим крајевима. Тек у другој половини XIV века привредни просперитет осећао се и на северу државе. У доба кнеза Лазара, поред Ниша, као насеља са статусом градова помињу се: Лесковац, Прокупље, Крушевац, Сталаћ и Бован. Параћин (Паракинов Брод) уживао је статус трга, а то је вероватно био случај и са Јагодном (Јагодина, Светозарево). У првој половини XV века развијају се као већа насеља и нека места у западној Србији, као што су: Ариље, Чачак, Ваљево и Заслон (Шабац). О Ужици, које се помиње и у другој половини XIV века, мало се шта зна. Некадашњи трг Дебрц (село Дебрц на Сави), у којем је био и двор краља Драгутина, није доживео већи просперитет.

На развој градова у извесној мери утишало је и то што српски владари нису имали сталних престоница. Као место њиховог

боравка служио је какав замак, веће утврђење, па и неко градско насеље. Владари су се најчешће селили од једног до другог таквог места. Цар Душан се нешто чвршће везивао за Призрен, али се исто тако везивао и за Скопље и Сер. Призрен се на известан начин може сматрати и престоницом цара Уроша.

После распада Душановог царства, самостални обласни господари почину чвршће да се везују за одређено место. Такав је случај са Вуком Бранковићем и његовим наследницима који су најчешће боравили у Вучитруну и Приштини. Захваљујући донекле овој чињеници, Приштина, у којој је и Душан имао свој двор, развила се у значајно и веће насеље. Од ње су свакако били већи и Призрен и Ново Брдо, али је ово последње са слабљењем рударства почело да се гаси, док то са Приштином није био случај. Успон Крушевца везује се претежно за кнеза Лазара који је овај град изабрао за своју престоницу. После пораза на Косову Крушевач је постао неподесан као главни град, па је деспот Стефан Лазаревић био приморан да потражи другу престоницу.

После битке код Ангore (1402) Стефан Лазаревић се приближио Мађарској, од које је и добио Београд (можда крајем 1403. године). Кроз цео средњи век историја Београда је, у ствари, историја једног пограничног града. За њега су се отимале и вековима га држали под својом влашћу: Византија, Бугарска и Мађарска, али је он у саставу поменутих држава имао улогу само пограничног утврђења. Током средњег века Београд је једва током шест деценија био под влашћу Срба, и то у два маха, али је оба пута био изабран за главни град. Први пут га је од Мађара добио краљ Драгутин (1284.) и одредио га за центар области којом је самостално управљао после уступања власти краљу Милутину. Београд је остао под влашћу Срба и после Драгутинове смрти (1316) — све до 1319. године, када га је краљ Милутин у борби са Мађарима изгубио.

Тридесетпетогодишња власт Срба над градом и околином оставила је дубоког трага и неизбрисиве последице. Оне су се манифестовале пре свега на етничком плану и јачању етничке свести Срба. За време краља Драгутина, чији двор окружује српска властела, сам град постаје и седиште српског епископа, који је радио на јачању православља не само у граду, већ и у његовој широј околини. Од Милутиновог времена па надаље српски су владари настојали да загостодаре Београдом и крајевима данашње северне Србије, у чему су имали само делимичног успеха. Мађари су успевали не само да задрже град, већ врло често и да угрожавају северне границе државе. Београд је по други пут припао Србији тек за време деспота Стефана Лазаревића (1403/4) и остао у његовим рукама све до деспотове смрти (1427. године).

Управо у том раздобљу Београд доживљава и свој највећи процват. Стефан Лазаревић, од тренутка када је добио град па све до 1427. године, предузимао је низ мера да од града направи моћно утврђење и снажан економски и културни центар. У његово доба Београд је почeo да поприма све оне особине које карактеришу гла-

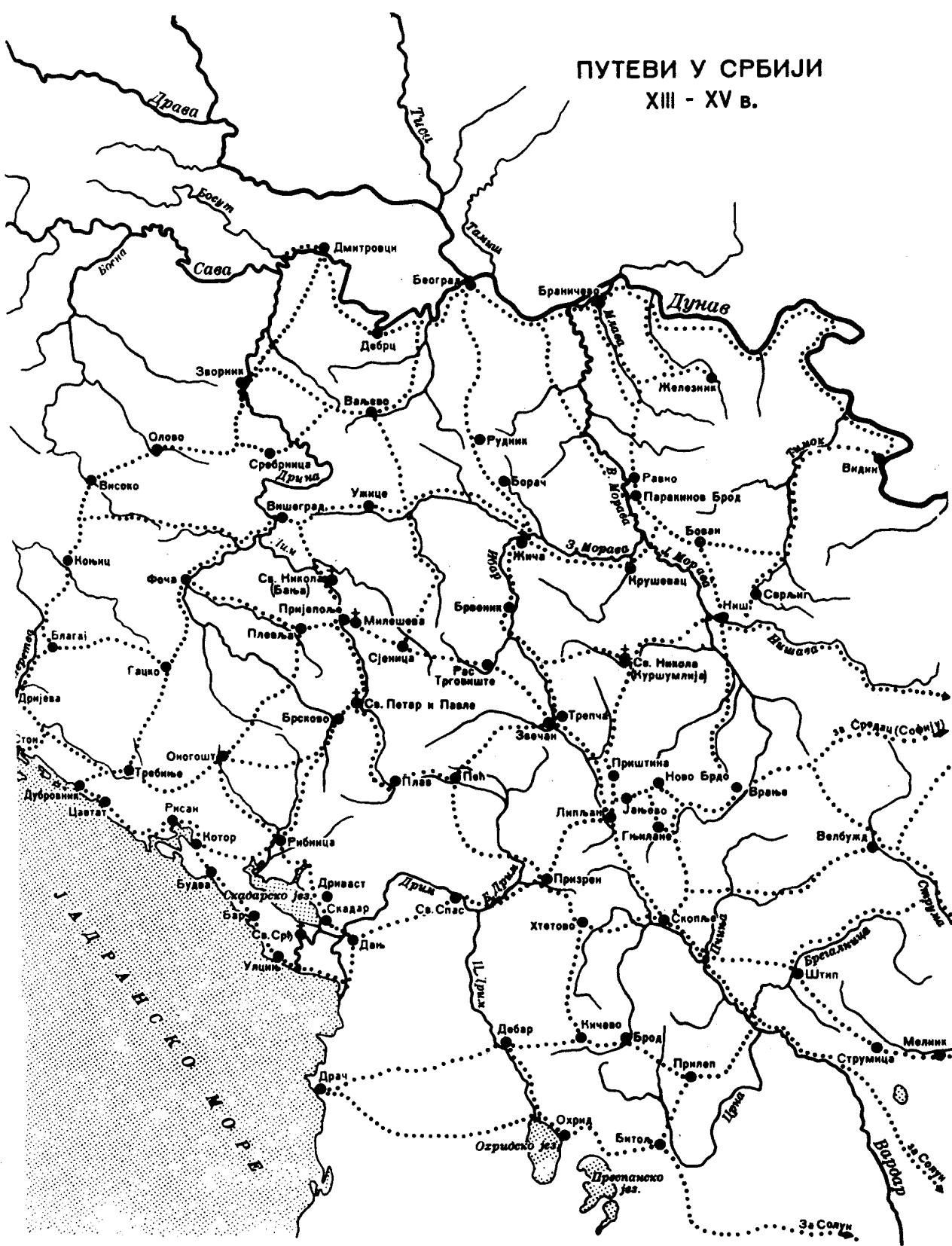
вни град једне државе. Овде је поред јаких утврђења био смештен и владарев двор, затим митрополија која је истовремено била и седиште „егзарха српске цркве”, а што је од посебног значаја — деспот је смишљено радио на окупљању трговаца и занатлија не само из своје, већ и из других земаља. Трговци који су били становници Београда добили су од њега изузетно велике привилегије. На жалост, по смрти Стефана Лазаревића прекинута је ова смишљена политика и Београд поново постаје погранично утврђење Мађара.

Деспот Ђурађ био је присиљен да подиже нову престоницу у Смедереву, опет не тако далеко од Београда. Историјски развитак упућивао је владаре Србије да баш на обалама Дунава потраже место које ће постати центар њихове државе. Подизање Смедерева вршило се ужурбано, а вероватно и уз велика напрезања целе државе, тако да је свак посао био завршен за само неколико година. Подигнути су јаки градски бедеми ојачани кулама, а саграђен је и деспотов двор. У Смедереву, као политичком и верском центру, почели су убрзо да се окупљају и страни и до маћији трговци, као и страни посланици које су послови доводили у Србију. За време изградње нове престонице, а и после тога, у Србији се осећао снажан притисак Турака, којима ће почи за ру ком да освоје Смедерево 1439. године — тада привремено, да би са падом Деспотовине 1459. године и Смедерево за неколико следећих векова дошло под турску власт.

Разматрање о развоју тргова и градова средњовековне Србије показује да је унутар државе било неколико врста оваквих насеља. У Приморју су градови имали широке аутономије и у погледу унутрашње управе били су слични комунама у Италији, мада су у економском погледу далеко заостајали за њима. Другу врсту већих насеља представљају насеобине које су се развиле захваљујући процвату рударства. Ова су насеља свакако уживала одређену аутономију, бар што се тиче унутрашње управе, али су истовремено била и под чврстом контролом државе. Поред представника централне власти (кефалије или војводе), постојали су и представници локалне управе: кнез, градско веће (дванаест пургара) и цариници, али и они као владареви представници у граду. Треба истаћи да су у градској управи истакнуто место заузимали и високи представници цркве (православне). Трећа врста градских насеља преузета је од Византије, или се развијала под снажним византијским утицајем. Међу такве градове убрајају се свакако: Призрен, Липљан, Ниш, Приштина, а вероватно и градови који су се развили тек у доба кнеза Лазара. Потчињеност централној власти у овим градовима била је непосредна и велика. Владари су њима управљали преко својих кефалија, од-

ПУТЕВИ У СРБИЈИ

XIII - XV в.

носно преко административно-управног апарата који је непосредно потчињен владару.

Из претходног разматрања може се видети и то да је стварање главних градова у држави уследило тек у другој половини XIV и првој половини XV века, јер политичке прилике нису дозвољавале да се главни град веже искључиво за једно насеље.

Путеви

Привредни успон Србије, а посебно развој рударства, затим постојање старих и ницање нових тргова и градова — све је то непосредно утицало и на развој саобраћаја. Пошто је извоз робе био претежно усмерен према обалама Јадранског мора, а увоз се вршио посредством трговца из приморских градова, то је и саобраћај на овом правцу био најживљи. Разумљиво је да су за све ове послове били неопходни и путеви и саобраћајна средства.

Одмах треба рећи да у средњовековној Србији није било добрих путева. До сада се ништа поуздано не зна о изградњи путева, па ни о њиховом одржавању. Као трговачки пут могла је послужити свака стаза по којој су се могли кретати човек и товарна животиња. Мали број и краће деонице правих путева по којима би се могла кретати кола, присиљавали су трговце да своју робу преносе караванима који су били састављени од десетак па и стотину товарних коња. За преношење робе коришћене су и мазге, матарци, а ређе и друге животиње. Поједине деонице старих римских путева одолеле су времену и саобраћај је на њима био нешто лакши, па су се за транспорт могла користити и запрежна кола. Међутим, поуздано се зна да су многи путници били присиљени да напуштају вожњу колима када су она западала у дубоко блато, па се даље није могло возити. Захваљујући чињеници да су се за транспорт претежно користили товарни коњи, није било ниједног трга и града где се није могло стићи и из удаљенијих крајева, али исто тако треба рећи да је транспорт робе на овај начин био веома скуп и да се исплатило преношење само оне робе која има високу цену, односно на којој се могла остварити велика зарада. Путеви по којима је струјао жив саобраћај називали су се „велики путеви”, „цесте” и „велике цесте”. Најзначајнији путеви имали су своја исходишта у приморским градовима и трговима на обали Јадранског мора. Значајно исходиште представљало је доњи ток Неретве са великим тргом Дријева. Поред Дријева, овде је временом настало неколико тргова и утврђених градова, као што су: мала острва Осињ и Посредњица, Некрањ, Бриштаник, Почитељ и др. До ових се тргова и утврђења стизало морем, а роба се у унутрашњост транспортовала караванима. Пут је водио левом обалом Неретве до под град Благај. Мостар се врло касно јавља, тако да у средњем веку нема значајнију улогу ни као караванска станица. Из подручја Благаја путовало се преко планине Порим за Коњиц, а онда преко Иван-Плани-

не долином Лепенице за Високо и Сутјеску. Са деонице пута, после прелаза Иван-Планине, стизало се истовремено и у богату рударску област у којој је у XIV веку било неколико значајнијих рударских насеобина и тргова, као што су: Крешево, Дежевица, Хвојница и Остружница. После Високог и Сутјеске главни правац пута скреће према истоку допирући до Олова и, даље, у Подриње до Сребрнице. Разумљиво је да овај пут о којем је реч није увек прелазио преко територије српске државе. Док је долина Неретве припадала Србији, само једна деоница пута била је у Србији, а највећи део пролазио је кроз Босну. Када су босански банови освојили и долину Неретве, тада је практично цео пут водио преко босанске државе.

Поред пута који је полазио са доњег тока Неретве, познагог и под називом *Via Narenta*, за трговачке везе између Србије и обала Јадранског мора од посебног је значаја био пут познат под именом *Via Drina*. Овај је пут полазио из Дубровника за Требиње, затим ишао на Билеће и Гацко, прелазио планину Чемерно и долазио у Тјентиште и Хочу (Фочу). Из Хоче један крак овог пута водио преко Плевала у Полимље, а други крак је водио према Устиколини и Горажду, где се прелазила Дрина и ишло даље опет према Полимљу. Долина Лима привлачила је дубровачке трговце из више разлога. Овде је било неколико значајнијих места у које су трговци радо навраћали. Милешевски трг Пријепоље посебно је привлачио Дубровчане, али поред њега трговци навраћају и у Комаране код Бродарева, у само Бродарево, у Брезу западно од Комарана, затим у Црнчу, Ивање, Дренову, Равно и Буковицу. Циљ појединих каравана били су манастири и цркве у Полимљу, као што су: манастир Св. Николе код Прибоја, црква Грлица, манастир Милешева, манастир Св. Петра и Павла у Бијелом Пољу и др. Сва ова места у Полимљу пружала су сигурно уточиште многим караванима. Део робе могао се продати и у овом подручју, а што је за трговце било од посебног значаја, овде су се могли изнајмити и нови коњи за пренос робе у друге крајеве Србије. Крајњи циљ Дубровчана није било Полимље, али је оно било најважнија етапна станица.

Из Дубровника се у Полимље долазило и другим правцем. Код Требиња се одвајао један крак који је водио за Оногашт (Никшић), одатле у изворну област Пиве преко данашњег Шавника, а затим се пењао у област Дробњака, тј. Језера. Пошто је овај пут ишао преко Никшића и Језера, он се у дубровачким исправама назива: *Via Anagasti* или *Via Jesera*. Тешко је прецизније одредити трасу пута којом се са Језера стизало у Полимље. Вероватно је било више правца, тако да је за Полимље коришћен и правац који је од Никшића преко Мораче и Колашина водио у горње Полимље. Трговци који су стизали у Полимље, било једним или другим путем, кретали су у остале делове Србије обично преко Сјенице, а затим у Трговиште код Новог Пазара. Пред њима је стајала богата Копаоничка рударска област. Многе од њих послови су водили за Приштину и Ново Брдо, али исто тако и у дру-

те крајеве. Из долине Ибра могло се путовати у северне, јужне и источне области српске државе.

Многи трговци полазили су у Србију из градова у зетском приморју: Котора, Будве и Бара. Из ових градова различитим правцима долазило се у Подгорицу (Титоград), одакле се према северозападу ишло у Оногашт, на север преко Мораче долазило се у горњи ток Таре до Брскова код данашњег Мојковца, одакле је постојала веза и са Полимљем, а од Подгорице према североистоку пут је водио за Гусиње и Плав, одакле се опет стизало у горње Полимље, или се из Плава ишло непосредно за Пет. Овде треба рећи и то да је постојала добра веза између Скадра и Подгорице преко Купелника.

Четврто и врло значајно исходиште одакле су полазили или где су стизали многи трговци било је ушће Дрима и Бојане. Обично се бродовима пловило уз реке докле је то било могуће, а онда се роба даље преносила копненим путем. За ово исходиште везују се и трговци из Улциња, Скадра, Дринаста, па и Јеша. У овом су подручју постојале и две царинарнице: Свети Срђ на Бојани и Дањ на Дриму. Од Дања се пут одваја од Дрима, па иде кроз Дукађин у данашњој северној Албанији на Пуку, да би преко средњовековног села Сакато поново избио на Дрим код Светог Спаса. Овде је била и царинарница у средњем веку. Од Светог Спаса пут иде уз Дрим до састава Белог и Црног Дрима, а онда уз Бели Дрим до Призрена. Пут од Скадра до Призрена није сувише дуг, али је изузетно тежак. Трговци који би овим правцем допрли до Призрена имали су даље, кроз Србију, знатно проходније пределе.

Обавештења о средњовековним путевима на подручју данашње Србије знатно су оскуднија у поређењу са претходним, из којих се видело да су се на главним правцима за Србију налазили Полимље и Призрен. Али, и поред тога, са знатном вероватноћом могу се утврдити бар најважнији правци. Поуздано се зна да је коришћен и стари римски пут од Београда за Цариград — на деоници која је пролазила кроз Србију. Пут је, као што је познато, у XII веку полазио од Београда, преко Гроцке, Годоминског поља, прелазио В. Мораву и стизао до Браничева. Од Браничева се путовало кроз густу шуму све до Равног на Морави (Туприја). Одавде се пут опет одвајао од Мораве и водио преко Бована за Ниш. Стварање и ницање нових тргова и градова у Поморављу утицали су без сумње на везивање таквих насеља са познатом комуникацијом, али истовремено и на одступање од старатог комуникационог правца.

Временом се, као што је познато, на Дунаву подигло Сmederevo, па је пут морао водити и до њега, а поготово у насеља као што су: Јагодина, Параћин, Сталаћ и Крушевача. Од Ниша је главни правац пута водио за Софију и даље до Цариграда, али су се истовремено од Ниша рачвали путеви који су ишли према Прокупљу и Лесковицу, пошто се ова насеља помињу као градови још у другој половини XIV века. Долином Топлице, преко Прокупља и Куршумлије, стизало се до рудника који су лежали на источ-

ној страни Копаоника, али исто тако и до Приштине, Липљана и даље на југ према Скопљу. Од Ниша преко Лесковца и Врања до лазило се до Новог Брда, или се ишло даље на југ према Скопљу и долини Вардара. Врање је представљало значајну раскрсницу путева који су водили за Бугарску.

Призрен је био значајно исходиште многих путева. Из њега се, као што је речено, ишло до Дања, Скадра и Светог Срђа, али исто тако из Призрена су водили и путеви за већ поменуте тргове: данашњу Велику Хочу, Клину (трг Книнц) и Пећ у правцу северозапада, док су путеви у правцу североистока везивали Призрен са Липљаном, Приштином и Трепчом. Из Призрена се путовало за Липљан преко села Речана (код Суве Реке) и Штимље. Липљан, као раскрсница путева, омогућавао је на северу приступ у Приштину и рударска насеља која су у том крају лежала, затим у Скопље према југу и у Ново Брдо према истоку.

У поређењу са претходним чињеницама, још су оскуднија обавештења о комуникацијама у северозападној Србији. Поуздано се зна да се из Сребрнице прелазила Дрина и долазило у рударску област која лежи у србијанском делу Подриња. Са сигурношћу се може узети да се из ове области могло доћи и до Рудника Постојање тргова, као што су Ариље, Чачак, Ваљево и Шабац, посредно говори о томе да су трговци залазили у сва ова места и да су постојале саобраћајне везе између поменутих насеља. Нема сумње да се као значајна комуникацијска артерија користила долина Ибра, коју су штитиле многе тврђаве (Звечан, Бревеник, Маглич), затим долина Груже коју су штитили Борач и друга утврђења, а свакако и долине Колубаре, доње Дрине и других мањих и већих река.

На крају излагања о путевима треба рећи да трговачке везе нису постојале само са градовима на Јадранској обали, већ су такве везе постојале и са Византијом, а посебно Солуном, затим са Мађарском, Бугарском и Влашком, а — разумљиво — и са Босном. Међутим, исто тако треба истаћи да је промет са суседним земљама био знатно слабији у поређењу са трговином која се одвијала између Приморја и залеђа.

Српске области после смрти цара Душана

Политички развитак српске државе после Душанове смрти карактерише распадање царства на мање и веће самосталне области. Хетерогено царство почело је да се осипа још за живота цара Уроша. Урошевом ступању на престо супротставио се Душанов полубррат Симеон (Синиша), што не представља ништа необично у династичким обрачунима Немањића, али је Синишин отпор довео до издвајања пространих области у Грчкој и Албанији из оквира тадашње српске државе. Треба напоменути да су ови крајеви припадали Србији само кратко време. Још док је постојало формално јединство српског царства створене су неке самосталне области — како на западу тако и на југоистоку државе.

Балшићи су се осамосталили у Зети, а кнез Војислав Војиновић као „кнез хумски” управљао је пространом облашћу од горње Дрине до обала Јадранског мора. У његовим рукама налазили су се, поред осталог, Требиње, Конавље и Драчевица. Северније од његове области били су поседи његовог брата Алтомана, а касније жупана Николе Алтомановића. У Подунављу и Баничеву осамостаљују се Растислијићи.

На југоистоку државе дошло је до сличног и још снажнијег процеса. Краљ Вукашин, као савладар цара Уроша, управљао је у оном дёлу државе који се у Душаново доба називао „царство”. Центар Вукашинове области био је у Скопљу, али је он свакако држао под управом градове Охрид и Прилеп, затим долину Вардара приближно до данашње југословенско-грчке границе, као и неке делове у Грчкој и Албанији. На доњем току Вардара Вукашинова област се додиривала са територијом којом је управљао његов брат Угљеша. Центар Угљешине области био је град Сер. На северу је Угљеша држао градове Мелник и Струмицу са ширим подручјем, док су, на истоку, границе његове области прелазиле реку Месту коју није освојио ни цар Душан. Са југа је ова област била ограничена обалама Јејевског мора, али је Солун, као и још неки градови, био изван Угљешине власти. Њему је припадало и Халкидичко полуострво са Светом Гором. У источној и североисточној Македонији формирале су се области деспота Оливера, севастократора Дејана и његових синова деспота Јована и „господина” Константина (Дејановића). Поред наведених, било је и других области са мањом или већом самосталношћу.

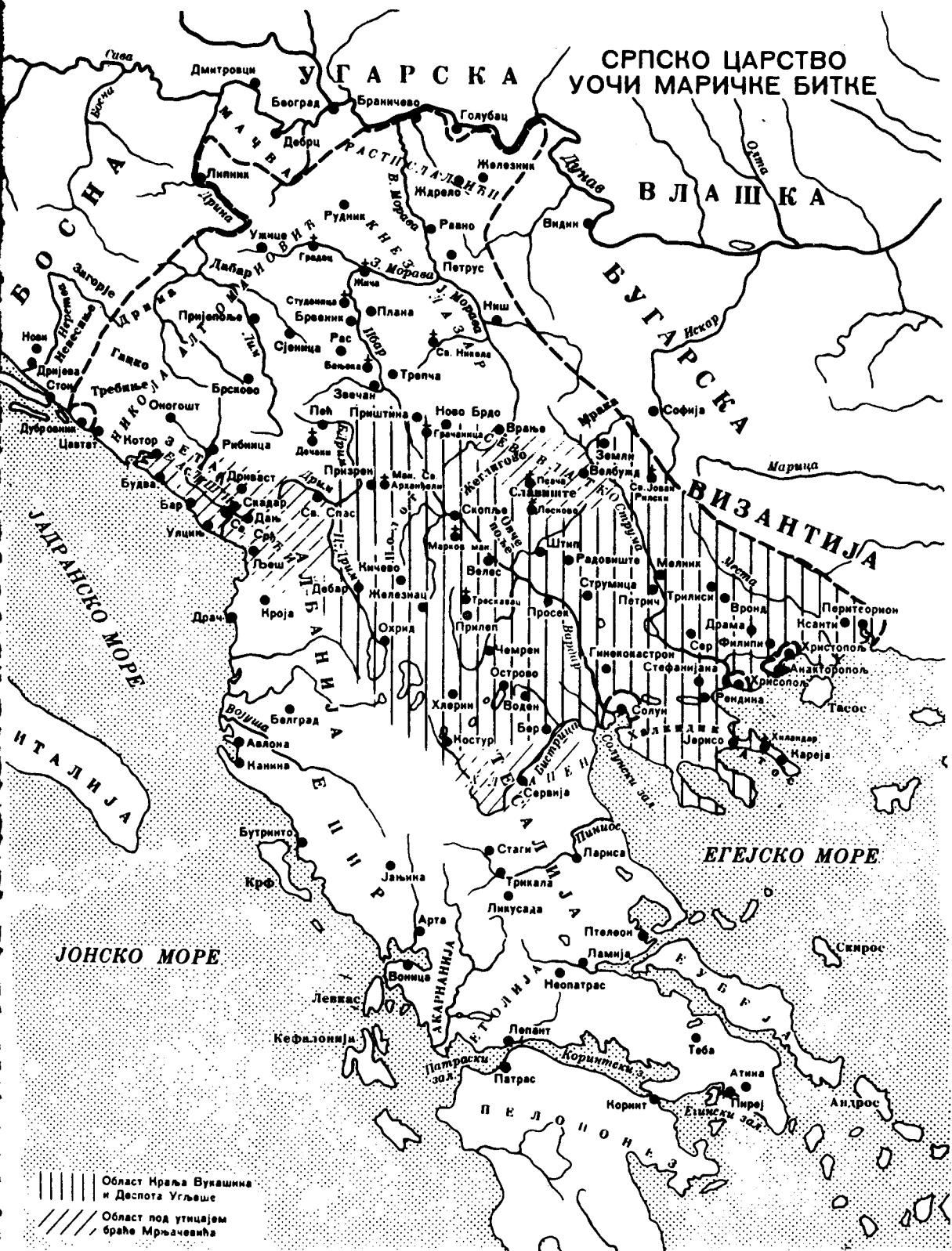
Даљи политички развитак „царства” које је бар формално постојало, био је решен битком на Марици 1371. године. Угљешини поседи дошли су махом под власт Турака, један део је припао Византији, а други део је доспео под власт деспота Јована и господина Константина. Вукашинов наследник, краљ Марко, убрзо је постао турски вазал, и то са знатно смањеном облашћу. Браћа Драгаш, деспот Јован и господин Константин успели су да окупе релативно пространу област која је обухватала следеће градове: Куманово, Кратово, Штип, Кочане, Струмицу, Велбужд и Петрич. Браћа Драгаш, као и краљ Марко, били су турски вазали, али су њихове области уживале одређену самосталност све до 1395. године, када су престале да постоје.

Преостала територија српске државе, која се у Душаново доба називала „краљевство”, имали је нешто другачији политички развој. После битке на Марици и смрти цара Уроша (1371) у западним крајевима државе и даље су постојале самосталне области: Балшићи у Зети, Николе Алтомановића на великом простору од Дрине па до мора, и Растислијићи у Подунављу. Поред ових настају и нове области, од којих се својим значајем издвајају об-

→

Српско царство уочи Маричке битке

Историја српског народа I, 585 (Р. Михаљчић)

||| ||| Област Краља Вукашина
и Деспота Угљеше

||||| /||||| Област под утицајем
браће Мрњавчевића

ласти Вука Бранковића и кнеза Лазара. Балшићи су, поред Зете, 1371. године загосподарили Призреном, а убрзо је и Пећ дошла под њихову власт. Источно од области Балшића налазила се територија Вука Бранковића која је обухватала Дреницу и Косово, а после битке на Марици и Скопље. Врање, Прешево и Ињоште држао је под својом влашћу ћесар Угљеша, син сивастократора Влатка.

Посебан историјски значај имаће територија којом је загосподарио кнез Лазар. Не може се у појединостима пратити настанак ове области која је на југу обухватала Ново Брдо са широм околином. На основу каснијих догађаја може се тврдити да је кнезу Лазару припадао: Лесковац, Ниш и цело подручје В. Мораве, које је ишло на исток све до граница које је имала српска држава у доба цара Душана. Слично би се могло констатовати и за северну границу, али је на овом простору кнез Лазар морао да води упорну борбу око превласти са жупаном Николом Алтомановићем и Радичем Бранковићем. Лазарева област прошириваласа се и према западу, али првобитно једва да је ишла даље од долине Ибра. Између Лазара и челника Мусе, господара Бревеника и околине, успостављени су срдачни односи. За ширење према западу на рачун Николе Алтомановића то је свакако имало одређен значај, пошто је кнез Војислав, којег је наследио Никола, држао град Звечан.

Жупан Никола Алтомановић помиње се већ 1367. године као господар Рудника, а вероватно и Ужица са околином. Он је исте године успео да загосподари и облашћу којом је управљала удовица кнеза Војислава, а у коју су улазили: Драчевица, Конавли, Требиње, Оногошт, Гаџко и крајеви око горње Дрине и њених притока. На тај начин, у оквир Николине области ушле су долине: Сутјеске, Пливе, Таре и Ђехотине, а пошто је он био господар Ужица и Рудника, онда је ова област захватала и подручје од Рудника до Дрине, а на северу се граничила са Мачванском бановином, тј. избијала је на српско-мађарску границу из Душановог доба.

Имајући у виду ове чињенице, с разлогом се може узети да је област Николе Алтомановића захватала долину Ђетиње и горњи ток З. Мораве, а пошто је њему припадала долина Лима, онда је у његову област улазио и највећи део Старовлашке висије. Не би се смело тврдити да је Никола Алтомановић успео да задржи и нека упоришта у долини Ибра, мада је његов стриц имао у овом подручју Звечан. Стварање велике области Николе Алтомановића извршено је нагло и бурно, али је ова област брзо и несталаса историјске позорнице. Узроци настанка, стварања и ишчезавања често су објашњавани субјективним факторима. Никола Алтомановић имао је само око 19 година када је загосподарио пространом територијом којом је управљала удовица кнеза Војислава (Николиног стрица). Неки су историчари видели у овом младићу охолог, безобзирног и сировог насиљника, великаша не особите памети. Већ је Мавро Орбини примећивао да је то био изузетно храбар ратник, врло вешт у баратију оружјем, али и

да је истовремено вероломна и непостојана личност која је олако ступала у рат са својим суседима.

Могуће је да је Никола Алтомановић имао многе од особина које му се приписују, али би све то ипак веома мало могло до-принети стварању и обједињавању велике области којом је он загосподарио. Покретачку снагу свакако, нису чиниле личне особине Николе Алтомановића, већ су то били сложени друштвени чиниоци на поменутим територијама. Треба имати у виду, пре свега, чињеницу да су брзо и релативно лако обједињене оне територије које су сачињавале језгро старих српских земаља. Било је то ефемерни покушај оживљавања старог политичког центра у новим историјским условима у којима је такав покушај био осуђен на неуспех. Никола Алтомановић је повео сличну спољну политику какву су пре њега вековима водили гospодари поменутих области. Тежио је да загосподари не само Требињем, већ и Зетом и Захумљем. Нападао је босанског бана, али исто тако и своје суседе на истоку. Настојао је да се дочепа Призрена и целе Метохије, а све то, предузето у кратком времену, превазилазило је снаге старог државног језгра. Ова територија у то доба више није ни могла представљати државно језгро које би се ширило и померало ка истоку и југоистоку. Посебно треба истаћи да је у економском погледу територија Николе Алтомановића заостајала за развијенијим подручјима која су лежала више према истоку и југоистоку.

Жупан Никола је угрожавао област Балшића, па су гospодари Зете били присиљени да затраже помоћ од краља Вукашина. Због догађаја који су уследили, ова је помоћ изостала, па су Балшићи тражили излаз у мировним преговорима са моћним суседом. Пошто је Никола Алтомановић угрожавао и босанског бана и кнеза Лазара, то су га ова двојица уз подршку Мађара напали заједничким снагама. За кратко време престала је да постоји велика и самостална област. Балшићи су успели да загосподаре Драчевицом, Конавлима и Требињем, док су преосталу територију међусобно поделили бан Твртко и кнез Лазар. После пораза Николе Алтомановића кнез Лазар је чврсто запосео Рудник, а свакако и Ужице и подручје између Рудника и Дрине, па се тада његова област граничила са Мачванском бановином. Јужно од Ђетиње и З. Мораве, колико се зна, Лазару је припадала и долина Увца. Босанском бану Твртку припале су takoђе простране територије које су лежале око горњег тока Дрине, средњег и доњег тока Лима, Ђекотине, средњег и доњег тока Таре, Пливе, а затим и Гацко. Само четири године касније Твртко је преотео од Балшића Требиње, Конавла и Драчевицу. На тај начин велики део некадашњих матичних земаља Србије ушао је у састав босанске државе, што је без сумње имало значајне последице не само за поменуте крајеве, већ и за историјски развитак босанске државе. Запоседањем пространих територија које су вековима сачињавале интегрални део српске државе, босански бан Твртко, као унук краља Драгутина (по женској линији), сматрао је да има право да се крунише за краља „Срба, Босне, Поморија и Западних стра-

на". Твртковом проглашењу за краља нису се противили, по свој прилици, ни кнез Лазар ни Вук Бранковић. Противници су могли бити само Балшићи којима је Твртко преоцео Требиње, Коначле и Драчевицу. Почеквши од Твртка, сви босански владари називали су се краљевима „Срба”, што су им признавале и стране државе. Овде, међутим, треба рећи да ови краљеви „Срба” нису имали никаквог удела у власти на територијама кнеза Лазара, Вука Бранковића и њихових наследника.

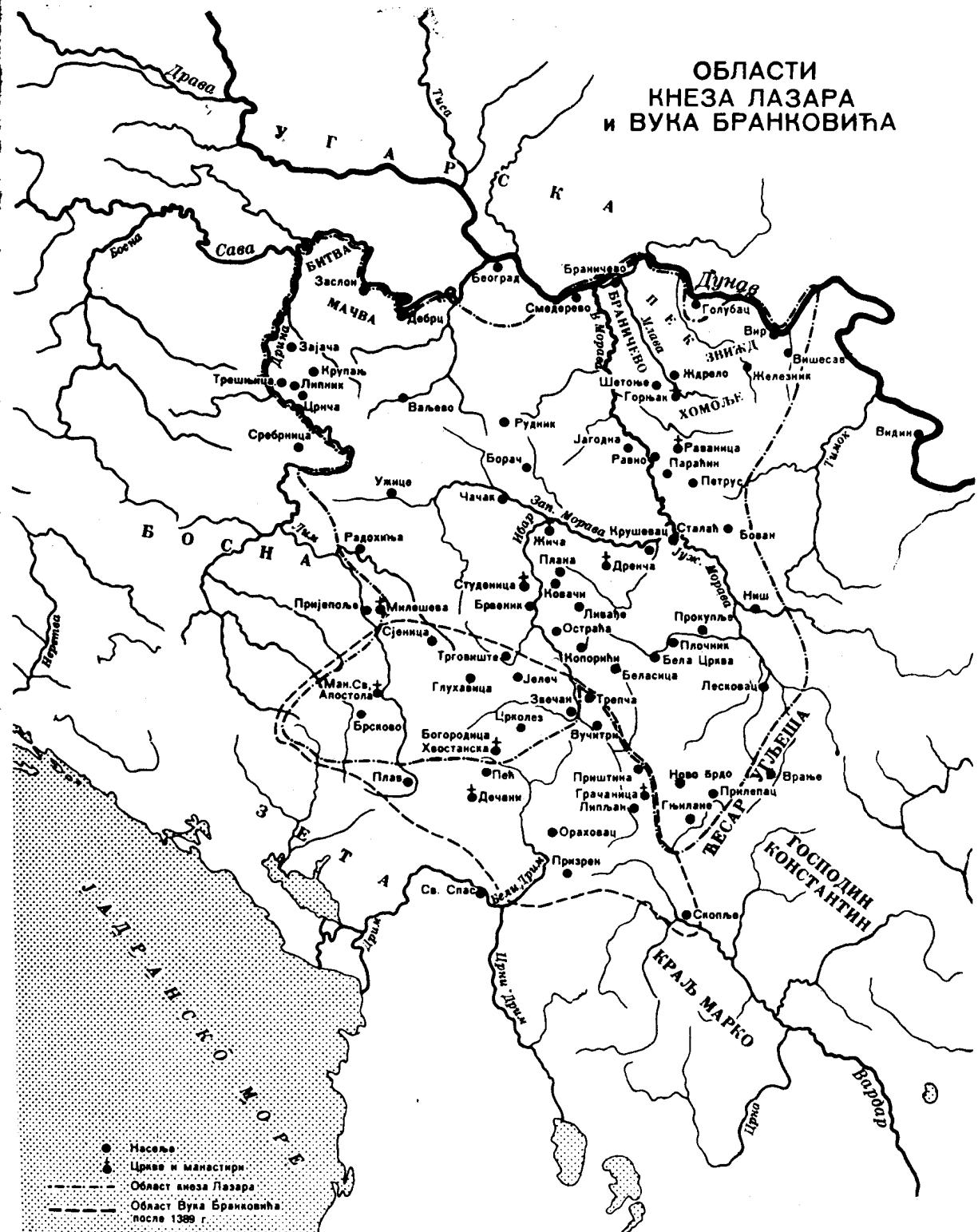
Проширивши знатно своју област према северозападу и западу, кнез Лазар је успео да се учврсти и на североистоку, пошто је запосео Браничево које је до тада држао Радич Бранковић. Тако је граница Лазареве области на северу допирала до српско-мађарске границе из Душановог времена. Потребно је још рећи да су учињени и покушаји да се граница помери даље према северозападу — запоседањем територија које су улазиле у састав Мачванске бановине. Кнез Лазар је са босанским баном и краљем Твртком био у врло добрим односима, а свој утицај проширио је и на Вука Бранковића и Балшиће. Вук Бранковић је без сумње био као обласни господар самосталан, али је у много чему следио политику свог тајста. Лазарев утицај на Балшиће био је нешто мањи, али је, ипак, био и приметан. Чврсто се везујући за српску православну цркву, а по родбинским везама за династију Немањића, Лазар се већ за живота појавио у улози обнављача српске државе. У томе је имао и знатне успехе. У поређењу са Лазаром и његовом моћи далеко су заостајали сви други обласни господари. Конституисање Лазареве државе у релативно стабилну творевину највише је допринело да се политички центар Србије помери са југа ка северу, где ће практично и остати до нашег времена.

Област Вука Бранковића била је знатно мања од Лазареве, али је то истовремено била привредно развијена и добро насељена територија. Како је тачно изгледала поменута област за живота кнеза Лазара — не може се поуздано рећи. Тек после Лазареве смрти и ова територија израста у пространу област која обухвата: Трепчу, Вучитрн, Приштину, Скопље, Призрен, Пећ, Звечан, Јелеч, Глухавицу, Сјеницу и горње Полимље. Разумљиво је да ни Вук Бранковић, ни његови наследници нису непрекидно држали сва ова места. Пред крај XIV века, још пре смрти Вука Бранковића, Турци су наметнули посебан статус овој области, тако да она и поред привредне развијености није могла остати политички центар српске државе.

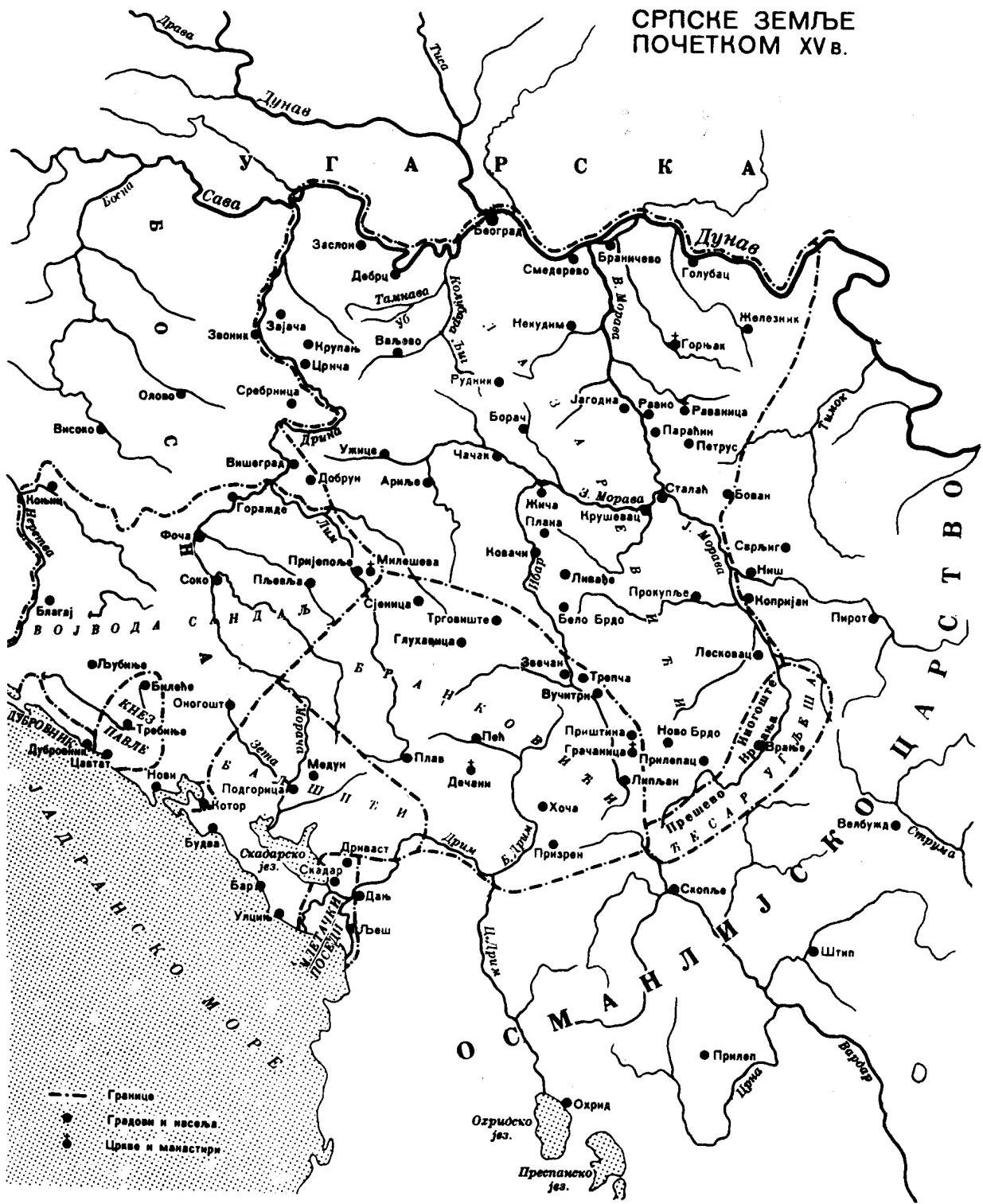
Српска Деспотовина

Лазарева област, или боље речено — Србија, преживљавала је дубоку кризу после боја на Косову (1389). Стольни притисак

ОБЛАСТИ КНЕЗА ЛАЗАРА и ВУКА БРАНКОВИЋА

СРПСКЕ ЗЕМЉЕ ПОЧЕТКОМ XV В.

био је исувише снажан а да не би утицао и на унутрашње прилике. После тешких губитака које је Србија претрпела на Косову, исте године морала је да издржи и снажан напад Мађара. Вук Бранковић, мада у непријатељству са Турцима, настојао је да ојача свој положај и прошири своју област. У тако сложеним приликама Лазарева удовица, кнегиња Милица, а затим и тадашњи српски патријарх и део властеле потражили су сарадњу са Турцима да би одбили Мађаре, у чему су углавном и успели. Криза која је настала после боја на Косову преbroђена је тек после неколико година, и то политичком ликвидацијом Вука Бранковића, али и учвршћивањем турског утицаја у Србији, а посебно у области Вука Бранковића. Турски утицај ослабио је тек после битке код Ангоре 1402. године, када је Стефан Лазаревић стекао титулу деспота. Али, тада, истовремено је ојачао и утицај Мађара.

Династичке борбе у Турској и пријатељски односи са Мађарима позитивно су утицали на привредни, политички и културни успон Србије. Тај успон није озбиљније угрозила ни борба између породище Лазаревића и Бранковића, а ни династички сукоб између деспота Стефана и његовог брата кнеза Вука. Стефану Лазаревићу пошло је за руком да потисне све своје такмаче, да ојача своју личну власт и да консолидује државну управу. Убрзо после битке код Ангоре њему се потчинио ћесар Угљеша, господар Врања, Иногошта и Прешева. У другој деценији XV века деспот Стефан се измирио са Ђурђем Бранковићем и одредио га, као близког рођака, за свог наследника. На тај начин, мада посредним путем, у састав Србије улази област ћесара Угљеше и област Бранковића. Почетком двадесетих година XV века деспот Стефан наследио је од Балшића Зету. Овде треба додати да је деспот Стефан добио од Мађара на управу: Београд, тврђаву Голубац, Мачву и простране поседе унутар мађарске државе. Од Босне је Стефан Лазаревић преотео Сребрницу са широм околином, тако да се у његовим рукама нашла и пространа територија и богати рудници у копаоничком, рудничком и подрињском базену, а и рудници у Кучеву. Од старих српских области изван деспотове државе налазили су се Захумље, Требиње, Конавли, Драчевица и крајеви око горње Дрине и њених притока, који су у то доба улазили у састав босанске државе.

Земље које је деспот Стефан успео да окупи нису дуго остале у чврстој заједници. Део Зете запосели су Млечани и пре него што је деспот преузео власт у њој, због чега је дошло до дуготрајне и иссрпљујуће борбе; поред тога, овде су се осамосталили Црнојевићи који су држали знатне територије у Зети. Највећа опасност, ипак, претила је од Турака који су пред крај деспотовог живота запосели Ниш, Крушевач и Сталаћ, Наследник Стефана Лазаревића, деспот Ђурађ Бранковић, морао је Мађарима да вра-

ти Београд, Мачву и Голубац. Београд је враћен, Голубац су за-
посели Турци, а Мачву је и даље задржао српски деспот.

Нови владар успео је да се измири са Турцима уз преузимање тешких обавеза и да тиме одложи уништење и разарање Србије. Десетак година касније Турци су предузеали велику офанзиву и успели 1439. године да освоје Смедерево, као и највећи део тадашње Србије. Ново Брдо пружало је снажан отпор све до 1441, а са његовим падом Ђурђу Бранковићу остале су само мале и сиромашне територије у Зети. Нестабилне прилике у Зети нису дозвољавале деспоту да се овде дуже задржи, због чега је био примoran да напусти и ове територије. Офанзива коју су предузеали Турци била је истовремено усмерена и на Мађарску, која је уз страну помоћ предузеала широку акцију за сузбијање претеће опасности. У овом противнападу учествовао је и Ђурађ Бранковић, што му је омогућило да врати све што је изгубио и да обнови своју државу. Деспот се измирио и нагодио са Турцима 1444. године, али обновљена Србија није била дугог века. Само десет година касније Турци су заузели простране и богате области на југу државе, тако да је под влашћу деспота практично остало само оно подручје које лежи северно од долине З. Мораве, наслеђајући се на Дрину, Саву и Дунав. Било је тада само питање времена када ће Турци освојити и преостале области. На њихов напад није се дуго чекало и Турци су 1459. године заузели Смедерево, потчињивши тиме и целу Србију.

Целокупно досадашње излагање о територији Србије показало је да је Србија током средњег века и као географска и као политичка целина претрпела велике промене. Најстарија Србија, посматрана као јединствена географско-политичка целина, граничила се на северу Савом, на југу је граница ишла приближно развођем јадранског и црноморског слива, на западу је допирала до долине Врбаса додирујући се у више тачака са Хрватском, док се у правцу истока територија Србије спуштала према према долинама В. и Ј. Мораве. Још средином XII века, а вероватно и нешто касније, савременици су на овом простору тражили и одређивали географски положај Србије.

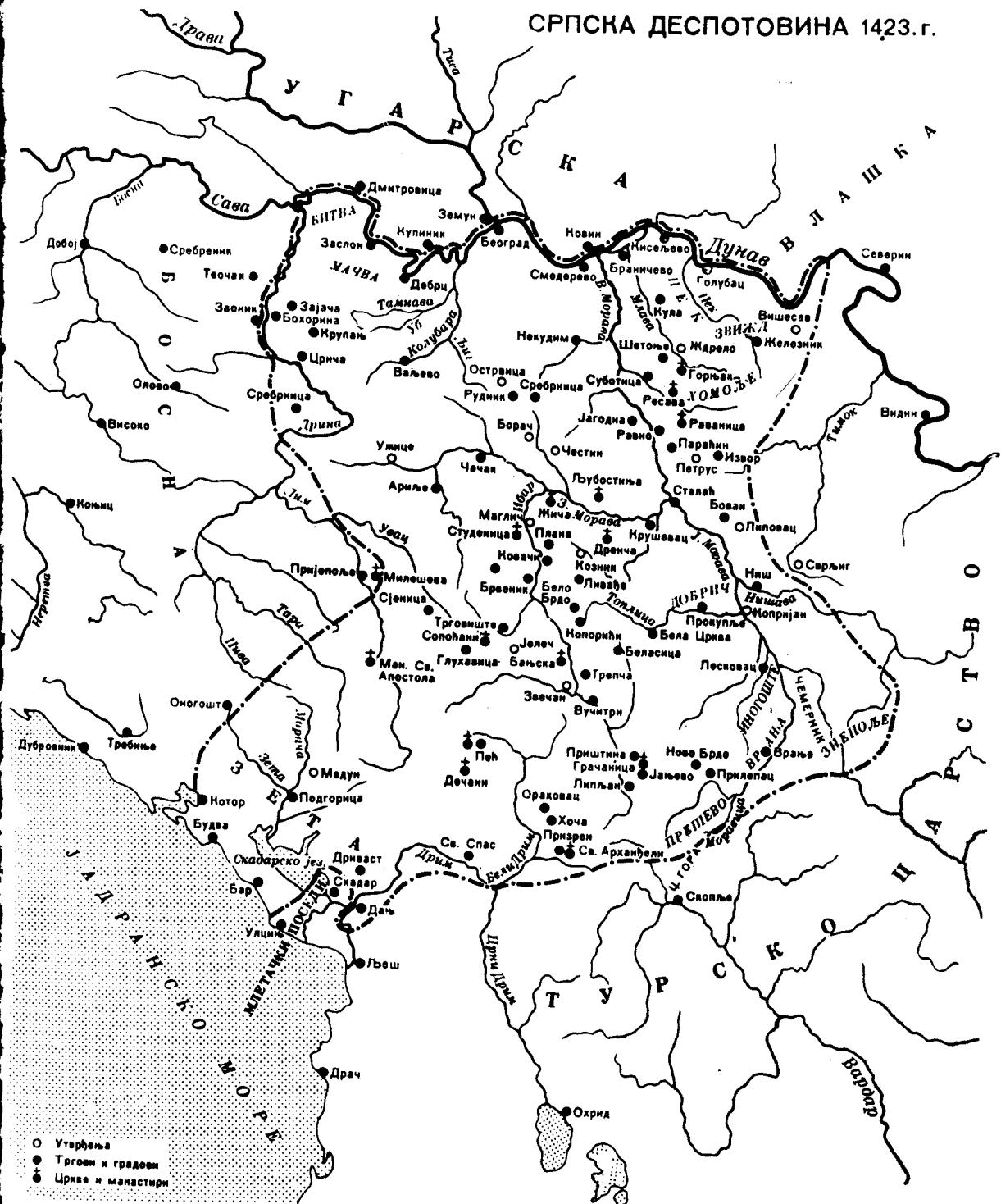
Током IX и у првој половини X века политичке границе Србије биле су подложне већим променама. На југу је српска држава прекорачила развође јадранског и црноморског слива, тако да су се унутар заједничких граница трајније или повремено налазили: Конавли, Травунија, Паганија, а вероватно и Захумље и Дукља. Источна граница повијала се под притиском Бугара према долини Ибра. За време цара Симеона премоћ Бугара била је толико велика да је довела до привременог освајања Србије. Средином X века северну границу Србије угрожавали су Мађари, учвршћујући постепено своју власт у долини Саве. Политички цен-

→

Српска Деспотовина 1423. године

Историја српског народа II, 211 (М. Благојевић

СРПСКА ДЕСПОТОВИНА 1423.г.

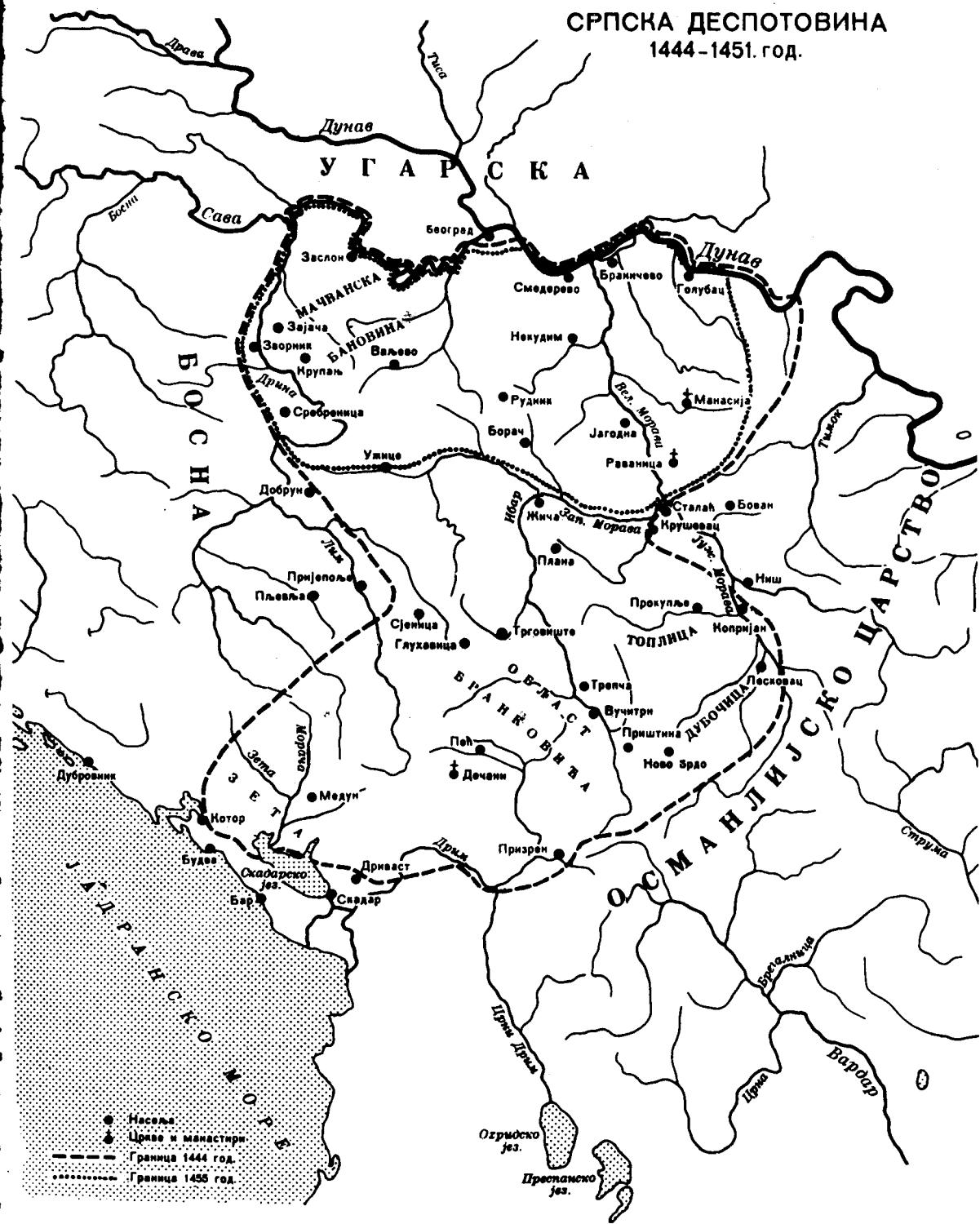
- О Утврђења
• Тргови и градоеви
+ Цркве и манастири**

тар најстарије српске државе налазио се на простору између реке Раše на истоку и горњег тока Босне на западу. На источној и западној периферији политичког језгра издвајају се по свом значају две територије: Раса и Босна. У почетку су то само мање географске целине, али када је средином X века дошло до разбијања старог политичког језгра, Раса и Босна постају политички центри око којих ће се окупити источни и западни крајеви Србије. На средњем току реке Дрине усталила се граница која је раздвајала ове две географско-политичке целине (Расу и Босну). Разбијање и деоба старог језгра ослабили су политички утицај Србије, што је довело до осамостаљивања оних области које су се трајније или повремено налазиле унутар граница српске државе. После овог процеса на водеће место у српској држави могла је претендовати свака од осамостаљених области. На прелазу из X у XI век видљиве знаке преимућства испољила је Дукља, али како је она убрзо била савладана од Византије, улогу новог политичког центра привремено је преузела Травунија. Ову је улогу Травунија задржала краткотрајно, јер се политички центар српске државе премешта у Дукљу где остаје до краја XI века. На прелазу из XI у XII век долази до слабљења Дукље и јачања Расе, што представља јасан наговештај поновног померања политичког центра. Током XII века овој ће области поћи за руком да заузме водеће место унутар српске државе. Посматрањем померања политичког центра српске државе јасно се може уочити да се он из Србије на северу померио најпре на југ, у приморске српске области: Травунију и Дукљу, да би се потом опет преместио у Србију, али само у њену источну половину — Расу (Рашку). Босна се више никада неће наћи унутар једничких граница српске државе, већ ће продужити да живи самосталним политичким животом. Ширење српске државе према југу и истоку, које је започело за време краља Милутина, затим природна богатства и добра насељеност косовско-метохијске котлине, а посебно рудно богатство копаоничког и новобрдског базена — све је то утицало на померање центра државе према југоистоку, тј. према Ј. Морави и Шарпланинском масиву.

Под снажним притиском Турака, нарочито после боја на Косову (1389), политички центар државе померао се све више према северу. Ово померање најбоље илуструје избор престоница: кнез Лазар у Крушевцу, деспот Стефан у Београду и деспот Ђурађ у Смедереву. У новонасталим приликама све већи значај добијају они крајеви који су некада лежали ско северних граница српске државе. То је на првом месту долина В. Мораве, а источније од ње: Кучево, Браничево и долина Пека. Ништа мањи значај нису имали Рудник и Гружа — западно од В. Мораве. Видно место заузимају још: ваљевски крај, србијански део Подриња и Мачва.

→

СРПСКА ДЕСПОТОВИНА 1444-1451. год.

Померање политичког центра српске државе и њених гра-
нича непосредно су утицали и на етничку свест Срба. До краја X
века Србима су се сматрали не само становници Србије (Расе и
Босне), већ и становници: Паганије, Захумља, Травуније, Кон-
вала и Дукље. Овде треба приметити да је и етничка свест Срба
током средњег века била подложна значајним променама. Ствара-
ње класног друштва са развијеним феудалним односима представ-
љало је нову компоненту у тој етничкој свести. У таквим услови-
ма појам Србина добија и једно уже значење, односећи се првен-
ствено на категорију зависних земљорадника. Треба приметити
да је овој категорији и припадао највећи део тадашњег становни-
штва. Примање хришћанства и црквена определеност после по-
деле на Источну и Западну цркву представљали су нов и веома
значајан елеменат у етничкој свести. Појам Србина у свом најши-
рем значењу не односи се више на становништво које везује за-
једнички језик, нити пак на становништво које живи истим по-
литичким животом унутар заједничких граница, већ је тај појам
све више био одређivan местом које је у њему заузимала црквена
оријентација. Занимљиво је приметити да је управо пред крај
самосталног живота Србије дошло до снажног продубљивања пра-
вославља. Падом свих српских земаља под турску власт дошло
је до крупних промена у целокупном друштвеном животу, али се,
истовремено, много шта из средњовековног наслеђа и сачувало. Рађање српске нације у капиталистичким условима производње,
обнављање државе и везивање савременог појма Србије за тачно
одређену територију, једва да би се могло разумети без познава-
ња историјске географије и историјских промена кроз које је
прошла Србија током средњег века.

ЛИТЕРАТУРА

Списак литературе обухвата дела која су објављена до 1975. године, када је рукопис и завршен. Написан је правобитно за велико дело: Географија Србије, али како је и после 8 година објављивање „Географије“ неизвесно, то се рукопис овде објављује први пут без билнијих измена.

Историја Југославије, Београд, 1972; *Историја народа Југославије I*, Београд, 1953; *Историја Црне Горе I и II*, Титоград, 1967. и 1970; *Историја на македонскиот народ I*, Скопље, 1969; С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд, 1964; В. Ђоровић, *Историја Босне*, Београд, 1940; Ф. Шишић, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Загреб, 1925; Н. Клаић, *Povijest Hrvata u tijeku srednjeg vijeku*, Загреб, 1971; К. Јиречек, *Историја Срба I и II*, Београд, 1952; Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1959; *Византијски извори за историју народа Југославије I—IV*, Београд, 1955 — 1971; Ф. Шишић, *Легат Попа Дукљанина*, Београд, 1928; В. Мошин, *Ljetopis Popa Dukljajina*, Загреб, 1950; В. Ђоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, Светосавски зборници II, Београд, 1939; В. Ђоровић, *Списи Св. Саве*, Београд, 1928; Г. Miclosich, *Monumenta Serbica*, Беч, 1858; Ђ. Данчић, *Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило*, Београд — Загреб, 1866; С. Новаковић, *Српске области X и XII века*, Гласник СУД 49, Београд, 1880, 1—151; С. Новаковић, *Земљиште радње Немањиће*, Годишњица Николе Чупића 1, Београд, 1877, 163—243; С. Новаковић, *Охридска архијепископија у почетку XI века*, Глас САНУ 76, Београд, 1908, 1—62; Н. Радојчић, *Како су називали Србе и Хрвате византиски историци XI и XII века Јован Скилица, Нићифор Вријеније и Јован Зонара?*, ГСНД 2, Скопље, 1927, 1—15; Н. Радојчић, *Вести Ане Комниће о Србима*, ГСНД 3, Скопље, 1927, 13—24; Н. Радојчић, *Природа византиско-српске границе од XIII до XIV века*, Зборник радова на III Конгресу словенских географа и етнографа, Београд, 1930, 358—363; Р. Новаковић, *О неким питањима граница Србије, Хрватске и Босне у X веку*, Зборник Филозофског факултета, VII—1, Београд, 1963, 153—183; Р. Новаковић, *О границама Србије и српске државе у X веку*, Зборник Филозофског факултета VIII, Београд, 1964, 153—181; Р. Новаковић, *О Зигосу и граници између Србије и Византije крајем XI и почетком XII века*, Прилози за КЈИФ 34, Београд, 1968, 3—29; Р. Новаковић, *О неким питањима граница Србије крајем XII и почетком XIII века*, Зборник Филозофског факултета IX—1, Београд, 1967, 121—161; М. Динић, *О називима средњовековне српске државе*, *Славонија, Србија, Рашка*, Прилози за КЈИФ 32, св. 1—2, Београд, 1966, 26—34; М. Динић, *Западна Србија у средњем веку*, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија, Београд, 1953, 23—30; М. Динић, *Област централне Србије у средњем веку*, Археолошки споменици и налазишта у Србији II, Централна Србија, Београд, 1956, 51—62; М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, Зборник Филозофског факултета X—1, Београд, 1970, 239—249; М. Динић, *Област краља Драгутина после Дежева*, Глас САНУ 203, Београд, 1951, 61—82; М. Динић, *Област Бранковића*, Прилози за КЈИФ 26, Београд, 1960, 5—30; Х. Хаџибегић-А. Ковачевић, *Област Бранковића*, *Опширни катастарски попис из 1455. године*, Сарајево 1972; М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, Београд, 1957; М. Динић, *Средњовековни Срем*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду 4, Нови Сад, 1931, 1—12; М. Динић, *Из прошlosti Срема*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду 8, Нови Сад, 1935, 439—444; С. Станојевић, *Три прилога историјској географији*, Глас САНУ 126, Београд, 1927; В. Ђоровић, *Територијални развој босанске државе у средњем веку*, Глас САНУ 167, Београд, 1935; В. Трпковић, *Хумска земља*, Зборник Филозофског факултета VIII—1, Београд, 1964, 225—260; Р. Груjić, *Конавли под различним господарима од XII до XV века*, Споменик САНУ 66, Београд, 1926; М. Динић, *Земље херцега Светога Саве*, Глас САНУ 182, Београд, 1940, 151—257; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник Константина Јиречека, I, Београд, 1959, 205—303; К. Јиречек, *Скадар и његово земљиште у средњем веку*, Гласник Српског географског

друштва III, 3—4, Београд, 1914, 149—171; И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, Историјски часопис IX—Х, Београд, 1959, 151—185; И. Божић, *Село Богдашић у средњем веку*, Историјски часопис VII, Београд, 1957, 83—121; И. Божић, *Млечани у реци Ђојани*, Годишњак Поморског музеја у Котору 18, Котор, 1970, 33—53; М. Милошевић, *Границе Боке Которске за вријеме млетачке владавине*, Годишњак Поморског музеја у Котору 22, Котор, 1974, 11—25; Г. Шк rivanić, *Именик географских назива средњовековне Зете*, Титоград, 1959; М. Рајичић, *Основно језгро државе Дејановића*, Историјски часопис IV, Београд, 1954, 227—243; Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд, 1965; И. Божић, *Српске земље у доба Стефана Лазаревића*, Моравска школа и њено доба, Београд, 1972, 111—122; С. Ђирковић, *Моравска Србија у историји српског народа*, Моравска школа и њено доба, Београд, 1972, 101—109; С. Новаковић, *Ново Бранко и врањско Поморавље у историји српској XIV и XV веку*, Годишњица Николе Чупића 3, Београд, 1879; М. Динић, *Ново бранко*, Старинар V—VI, Београд, 1955, 247—250; М. Динић, *Сребрник крај Сребренице*, Глас САНУ 161, Београд, 1934, 185—196; М. Динић, *Браничево у средњем веку*, Пожаревац, 1958; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, Београд, 1967; Ј. Калић, *Опис Београда у XV веку*, Зборник Филозофског факултета XII—1, Београд, 1974, 443—453; М. Динић, *Наставник два наша средњовековна града*, Прилози за КЈИФ 37, св. 3—4, Београд, 1965, 195—203; С. Ђирковић, *Средњи век, Шабац у прошlostи I*, Шабац, 1970, 85—114; С. Ђирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац, 1968; S. Čirković, *Civitas Sancti Demetrii, Sremска Mitrovica, S. Mitrovica*, 1969; Б. Храбак, *Трг Ваљево у средњем веку*, Историјски гласник 3—4, 1953, 91—102. Б. Ферђанчић, *Крушевачка и околина до 1371. године*, Крушевачац кроз векове, Крушевачац 1972, 3—8; М. Спремић, *Крушевачац у XIV и XV веку*, Крушевачац кроз векове, Крушевачац 1972, 9—24; Р. Михаљчић, *Где се налазио град Петрус?* Прилози за КЈИФ 34, Београд, 1968, 264—267; А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији*, Црној Гори и Македонији, Београд, 1950; А. Дероко, *Средњовековни градови на Дунаву*, Београд, 1964; И. Здравковић, *Средњовековни градови у Србији*, Београд, 1973; М. Динић, *Трг Дријева и околина у средњем веку*, Годишњица Николе Чупића 47, Београд, 1938, 109—147; М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу (1396—1479)*, Зборник Филозофског факултета VII—1, Београд, 1963, 295—321; М. Динић, *Трепча у средњем веку*, Прилози за КЈИФ 33, св. 1—2, Београд, 1967, 3—10; Ј. Ковачевић, *Трг Брсково и жупа Брсковска и Јубовићка*, Глас САНУ 30, Београд, 1891; В. Ђоровић, *Брсково, Гласник Географског друштва* 20, Београд, 1934; А. Ивић, *Грађа за српску историјску географију*, Гласник Географског друштва 7—8 (1922), 197—207; А. Ивић, *Грађа за историјску географију српске цркве*, Гласник Географског друштва 7—8 (1922), 207—218. М. Пурковић, *Попис села у средњовековној Србији*, Годишњак Скопског филозофског факултета IV—2, Скопље, 1940; Р. Грујић, *Властелинство светог Ђорђа код Скопља од XI—XV века*, ГСНД I—1, Скопље, 1925, 45—79; Р. Грујић, *Полошко-Грујић, Црквена властелинства у средњовековној Србији*, Скопље и Јужнотошка епархија и манастир Лешак, ГСНД XII, Скопље, 1932, 33—77; Р. на Србија, Београд, 1925; Р. Грујић, *Лична властелинства српских црквених представника*, ГСНД 13, Скопље, 1933, 47—68; Р. Грујић, *Епархијска властелинства*, Богословље VII—2, Београд, 1932; Р. Грујић, *Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку*, Историјски часопис V, Београд, 1955, 53—77; А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, ГСНД 3, Скопље, 1928, 25—43; Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, ИЧ IV, Београд, 1953, 173—226; Р. Ивановић, *Властелинство манастира св. Архангела код Призrena*, ИЧ VII, Београд, 1957, 345—360 и ИЧ VIII, Београд, 1958, 209—253; Р. Ивановић, *Средњовековни баштински поседи хумског епархијског властелинства*, ИЧ IX—X, Београд, 1959, 79—95; Р. Ивановић, *Земаљишини поседи Грачаничког властелинства*, ИЧ XI, Београд, 1960, 253—264; Г. Шк rivanić, *Област средњовековног Пилота у XIV столећу*, ИЧ VII, Београд, 1957, 323—331; Г. Шк rivanić, *Властелинство св. Стефана у Бањској*, ИЧ VI, Београд, 1956, 177—199; Г. Шк rivanić, *Жичко епархијско властелинство*, ИЧ IV, Београд, 1952, 147—171; Г. Шк rivanić, *Раваницко властелинство*, ИЧ XVI—XVII, Београд, 1967, 235—253; Г. Шк rivanić, *Студеничко*

властелинство, Богословље XI-1, Београд, 1967, 9—16; Г. Шкриванић, Властелинство великог челника Радича Поступовића, ИЧ 20, Београд, 1973, 125—136; Г. Шкриванић, Хвостно у средњем веку, Зборник Филозофског факултета XI-1, Београд, 1970, 331—336; М. Николић, Средњовековна жупа Патково, ИЧ 18, Београд, 1971, 207—213; М. Николић, Властелинство манастира Ждрела (Горњака), ИЧ 20, Београд, 1973, 149—155; М. Благојевић, Манастирски поседи крушевачког краја, Крушевачац кроз векове, Крушевачац, 1972, 25—48; Т. Вукановић, Средњовековна жупа Врање, Врањски гласник 1, Врање, 1965, 113—115; М. Злоковић, Словенска жупа Драчевица, Бока 1, Котор, 1969, 53—72; М. Костић, Врањско-бујачовачка котлина, Врањски гласник 4, Врање, 1968, 183—226; М. Костић, Прешевска котлина, Врањски гласник 5, Врање, 1969, 93—148; Ј. Алексић, Жупе у сливу реке Ибра у средњовековној српској држави, ИЧ VII, Београд, 1957, 333—344; Д. Трајковић, Немањина Дубочица од најстаријег времена до ослобођења од Турске, Београд, 1961; В. Скарић, Старо рударско право и техника у Србији и Босни, Београд, 1939; М. Савић, Шљакиша на Новом Брду и Качикову, Старинар, V—VI, Београд, 1956, 283—294; В. Симић, Плана — средњовековно насеље рударске привреде, Гласник Етнографског института САНУ IV—VI, Београд, 1957, 105—122; В. Винавер, Проблем производње сребра у средњовековној Србији, Историјски записци 3, Титоград, 1960, 481—521; В. Ђоровић, Сребреница за владе деспота Стевана, Прилози за КЈИФ II, Београд, 1922, 61—77; Т. Вукановић, Сребреница у средњем веку, Гласник државног музеја, Сарајево, 1946, 51—80 (студију је написао В. Ђоровић, али је објављена под туђим именом); М. Дринић, За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I и II, Београд, 1955, 1962, С. Новаковић, Село, Београд, 1965; Р. Михаљчић, Селишта, Зборник Филозофског факултета IX-1, Београд, 1967, 173—224; М. Благојевић, Земљорадња у средњовековној Србији, Београд, 1973; М. Филиповић, Структура и организација средњовековног катуна, Симпозијум о средњовековном катуну одржан 24. и 25. новембра 1961, Сарајево, 1963, 45—108; Д. Ковачевић, Средњовековни катуни по дубровачким изворима, Симпозијум ..., стр. 121—140; К. Јиречек, Власи и мавроваси у дубровачким споменицима, Зборник Константина Јиречека I, Београд, 1959, 191—204; Р. Ивановић, Дечански катуни, ИЧ III, Београд, 1952, 257—264; Р. Ивановић, Катунска насеља на манастирским властелинствима, ИЧ V, Београд, 1955, 399—411; М. Благојевић, Средњовековни забел, ИЧ XIV—XV, Београд, 1966, 1—17; М. Благојевић, Планине и пашићи у средњовековној Србији, Историјски гласник 2—3, Београд, 1966, 3—95; К. Јиречек, Војна цеста од Београда за Цариград и Балкански кланци, Зборник Константина Јиречека I, Београд, 1959, 71—190; О. Зиројевић, Цариградски друм од Београда до Софије (1459—1683), Зборник историјског музеја Србије 7, Београд, 1970, 3—196; Г. Шкриванић, Путеви у средњовековној Србији, Београд, 1974; Ф. Пашићић, Античко насеља и комуникације у Босни и Херцеговини, Сарајево, 1960; Г. Шкриванић, *Martin Waldseemüller, Tabula moderna Bosinae, Serviae, Greciae et Sclavoniae*, ИЧ XIX, Београд, 1972, 55—65; Г. Томовић, Поморска карта Ангелина Дулцерта из 1339. г., ИЧ XIX, Београд, 1972, 79—99.

SURVEY OF HISTORICAL GEOGRAPHY OF MEDIAEVAL SERBIA

The study of the historical geography of the mediaeval Serbia has behind it a tradition over a century long. In this period have been established numerous facts and achieved also very important results. The author of this paper, M. Blagojević, attempted to communicate, in the most appropriate and concise way, the essential results arrived at in the study of the historical geography of the mediaeval Serbia. With this in view have been accepted and emphasized those results that are adopted also by the contemporary historiography. Everything which is controversial and insufficiently proved in the science has been omitted or the problematic character of a conclusion has been pointed out. In order to communicate the results achieved so far in the study of the historical geography in an appropriate way, M. Blagojević grouped and connected these results to the corresponding thematic wholes, observing at the same time the chronological limits.

The exposition in this Survey of historical geography starts with the settlement of South Slavs and Serbians in the Balkan Peninsula. From comprehensible reasons, in the centre of attention are those territories which were colonized by the Serbians, on which their ethnical conscience has been formed and on which the Serbian State has been organized. By following attentively the course of events one could observe that the provinces in which the ethnical conscience of the Serbians was being formed, were not obligatorily and always comprised within the common political frontiers. A considerable number of facts indicated the presence of the territorial political nucleus round which were gathering individual Serbian lands. The existing nucleus did not remain permanently connected to the same territory, but it changed the place. The oldest territorial political nucleus from the 9th and 10th centuries, was formed in the area between the upper courses of the rivers Bosna and Raška, left affluent of the Ibar. On account of the foreign political pressure, exerted by Bulgaria, Byzantine Empire and Hungary, the old nucleus became weak and lost its importance, so that in the 11th century the centre of gravity moved to the Adriatic Littoral, particularly to Travunia and Doclea. When the latter lost its strength, too, the centre of gravity moved again to the north, to Rascia and Bosnia, but they are now two separate and independent political wholes, which had begun living their own political life. Owing to the expansion of Rascia from the 12th to the 14th century, to which is more and more being connected the notion of Serbia and of the Serbian State, the territorial political nucleus moves towards the south-east, to the region of Kosovo. Further movement in this direction was stopped by the penetration of the Turks, so that, at the end of the 14th century, took place a new movement of the nucleus in the opposite direction, to the north and the north-west, up to the river banks of the Save and of the Danube. Belgrade and Smederevo became new centres of the Serbian State in the first half of the 15th century. At the same time with the following of the changes which had taken place, there were followed also the changes in the ethnical conscience of the Serbian people. In the Middle Ages was formed the conception that the members of the Serbian people were not linked only by the common language and customs, but also by the fact that they all appertain to the Serbian Orthodox Church.

The changes which had taken place in the State frontiers and in the ethnical conscience of the Serbian people, were not the only problems to which the due ought to be paid attention. For the historical geography equally interesting was also the activity of people within the existing political or ethnical frontiers. Precisely because of that, this paper deals, in special sections, with human settlements, villages, hamlets and towns, density of population, agricultural production, crafts and mining activity, and also with the roads and traffic. In this way can be shed most completely a light on the influence exerted by man on the natural environment he lives in, as well as on his dependence upon the natural environment.